

15. Yüzyılın Kültürel İzleri Bağlamında Cem Sultân'ın Türkçe Dîvânı

Semih YEŞİLBAĞ

Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun Türkiye

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9219-3601> ROR ID: <https://ror.org/028k5qw24>

syesilbag@hotmail.com

Atıf Bilgisi: Yeşilbağ, Semih. "15. Yüzyılın Kültürel İzleri Bağlamında Cem Sultân'ın Türkçe Dîvânı". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 32 (Temmuz 2024), 903-958. <https://doi.org/10.15247/devdergisi.1472156>.

Geliş Tarihi	22.04.2024
Kabul Tarihi	23.05.2024
Yayım Tarihi	01.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Araştırma Makalesi	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Beyan	
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	divanedebiyatidergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Klasik şiir üzerine yapılan araştırma ve incelemelerle, şairlerin hayatla iç içe oldukları ve hayatın içinde olan her unsuru da sanatın potasından geçirerek duygu ve düşüncelerini anlatmakta bir araç olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda klasik şiirde kültürün içinde değerlendirilebilecek ve toplumsal hayatın dinamikleri olan âdet, gelenek, görenek gibi unsurların üstündeki sanat perdesi sıyrıldığında mısraların içinde var oldukları, şairlerin bu kültürel yapı taşlarına da değindikleri tespit edilmektedir. Toplumsal hayat içindeki her malzemeyi kullanan divan şairi açısından aslında bu çok doğaldır. Zira toplumun bir ferdi olarak şairler de içinde yetiştikleri toplumsal kültürün tesiri altındadır. Muhitinin ve devrin şartlarının tesiri altında olan şairlerin eserlerinin bu kültürel izleri taşıması kaçınılmazdır.

Bu çalışmada şiirle yoğun bir münasebet içerisinde olan ve Farsça divanıyla Cemşîd ü Hurşîd ve Fâl-ı Reyhân adlı mesnevileri dışında bir de Türkçe divanı bulunan Cem Sultân'ın (ö. 900/1495) bu divanında yer aldığı tespit edilen inanç, inanış, âdet, gelenek ve görenek gibi kültürel unsurlar üzerinde durulmuştur. Divanda bu kapsamda kültürel bir unsura değindiği tespit edilen örnek beyitler; bağlamına göre tasnif edilmiş, bu beyitlerin dil içi çevirilerine ve bunlarla ilgili değerlendirmelere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Klasik şiir, Cem Sultân'ın Türkçe Divanı, halk inanışları, Osmanlı'da kültürel unsurlar.*

15th Century Cultural Traces in the Context of Cem Sultân's
Turkish Dîvân

Semih YEŞİLBAĞ

Assoc. Prof., Ondokuz Mayıs University Faculty of Humanities And Social Sciences
Department of Turkish Language and Literature, Samsun Türkiye

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9219-3601> ROR ID: <https://ror.org/028k5qw24>

syesilbag@hotmail.com

Citation: Yeşilbağ, Semih. "Ondokuz Mayıs University Faculty of Humanities And Social Sciences Department of Turkish Language and Literature". *The Journal of Ottoman Literature Studies* 32 (Temmuz 2024), 903-958.
<https://doi.org/10.15247/devdergisi.1472156>.

Date of Submission 22.04.2024

Date of Acceptance 23.05.2024

Date of Publication 01.07.2024

Peer-Review Double anonymized - Two External

Research Article

Ethical Statement It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks Yes - Turnitin

Complaints divanedebiyatidergisi@gmail.com

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ABSTRACT

Researches and studies on classical poetry reveal that poets are intertwined with life and use every element in life as a tool to express their feelings and thoughts through the crucible of art. In this context, it is determined that in classical poetry, elements such as customs, traditions and traditions, which can be evaluated within the culture and which are the dynamics of social life, exist in verses when the veil of art is removed, and that poets also touch upon these cultural building blocks. This is actually very natural for classical literature artists who use every material in social life. As a member of the society in which they live, poets are also under the influence of the social culture they grew up in. It is inevitable that the works of poets who are under the influence of their neighborhood and the conditions of the period will bear these cultural traces.

This study focuses on the cultural elements such as faith, beliefs, customs, traditions and customs that were found to be included in this divan of Cem Sultân (d. 900/1495), who had an intense relationship with poetry and had a Turkish divan in addition to his Persian divan and his masnavi Cemşîd ü Hurşîd and Fâl-ı Reyhân. The sample couplets that are found to mention a cultural element in the divan are classified according to their context, and the in language translations of these couplets and the evaluations related to them are included.

Keywords: *Classical poetry, Cem Sultân's Turkish Divan, folk beliefs, cultural elements in the Ottoman State.*

Giriş

Toplumsal hayat; bireyler, gruplar ve cemaatler arasındaki ilişkilerin dzenli bir biçimde sürdürülmesi için bir dizi beklentiyi, kalıp davranışı, işlemi, kaçınmayı ve yasağı gerektirir. Bu türden davranış ve beklentiler, *sosyal normlar* içinde değerlendirilir. Birtakım dzenleyici ve denetleyici mekanizmanın özlerini oluşturan sosyal normlar, sosyal alişkanlıklardan örf, âdet, gelenek, görenek ve kanunlara kadar genişleyen bir tabloyu içine alır. (Örnek, 2000: 121)

Töre, bir toplumda benimsenmiş yaşama ve davranış biçimleriyle ilgili kurallar, ortak tutum, alişkanlık, gelenek ve buna benzer uygulamalar; yerleşmiş davranışlar bütünü; toplum içindeki bireylerin uymak zorunda buldukları ahlâki davranış biçim ve kuralları; toplum veya kültürün onayladığı davranış standardı; bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, âdetlerin, görenek ve geleneklerin, ortak alişkanlıkların, izlenen yolların tümü şeklinde tanımlanabilir. Genellikle örf ile eşanlımlı olarak kullanılır. Kaynaklarda örfün, işle ve sözle âdetin ise yalnız işle ilgili olduğu gibi bir ayrıma da yer verilmektedir. (Çağbayır, 2007: V/4890; Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğu Sosyal Bilimler, 2011: 1156; Yeni Rehber Ansiklopedisi, 1994: XVI/135; Ayverdi, 2011: III/3231; Püsküllüoğlu, 1995: 1516)

Âdet; toplumda öteden beri uyulagelen kural, usul, yazılı olmayan ve nesilden nesile aktarılan ahlâk ve hukuk; bir kimsenin sık sık tekrarlamak suretiyle edinmiş bulunduğu davranış, yapısında var olan huy ve tabiat; her zaman yapılan, alişılan hâl ve gidiş; resm, de'b, herkes tarafından riayet olunan hâl, ülfet demekse de daha ziyade bir topluluğuun yapmaya ve uymaya alişageldiği ve topluluk tarafından yapılması gerekli görülen davranış olarak tanımlanabilir. Âdet, örften yaptırım gücü itibariyle daha yumuşaktır; görenekten ise daha kuvvetli olan sosyal davranış modelidir. (şemseddin Sâmi, 2018: 714; Tuğlacı, 1971: I/19; Çağbayır, 2007: I/114; Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985: I/22)

Âdetler tıpkı örfler gibi birçok sosyal ilişkiyi dzenlemekte, yönetmekte ve denetlemektedir. Toplumsal yaşamın dzenli gitmesinde, kuralların uygulanmasında âdetler etkili olmaktadır. Karşılama, selamlama ve uğurlamalar, yas alma, baş sağlığı dileme gibi durumlarda söylenecek sözler, takınılacak tavırlar ve tutumlar, yemek ve sofraya dzenleri, kutlama ve kutsamalar, kız isteme, nişanlılık ve evlenme usulleri, meslek mensupları arasındaki ilişki biçimleri,

bayramlar, mevsimler, önemli günlerle ilgili davranış biçimleri âdetlerin alanına girmektedir. (Örnek, 2000: 125)

Gelenek; düşünüşlerin, efsanelerin ve alışkanlıkların uzun bir süre içinde yerleşip bir çağdan öbür çağa sözlü olarak aktarılması; bir toplumda kuşaktan kuşağa aktarılan, yerine getirilmeleri toplumun sürekliliği ve birlikteliği bakımından önemsenerek sürdürülen sözlü ve yazılı kalıntılar, alışkanlıklar, bilgiler bütünü olarak tanımlanır. (Çağbayır, 2007: I/1673; Tuğlacı, 1971: I/862; Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü Sosyal Bilimler, 2011: 473) Toplumsal hayat içinde köstekleyici, gelişmeyi önleyici gelenekler olduğu gibi destekleyici, dayanışmayı ve yardımlaşmayı düzenleyici gelenekler de vardır. Özellikle büyük kentlerin ve yerleşim yerlerinin dışında yaşayanlar, çoğu zaman resmî yardım ve destek örgütlerinden yoksun oldukları için, geleneklerin öngördüğü, yapılmasını ve uygulanmasını buyurduğu davranışları yerine getirirler. Söz gelimi böyle yerlerde bir cenazenin defni için gerekli işlem ve yardımlar; akrabalar, komşular ve söz konusu grubun üyelerinin geleneklerine uygun bir biçimde yerine getirilir. (Örnek, 2000:126, 127)

Görenek, halkın yaşantısında töre ve gelenek kadar benimsenmemiş ve yaptırım gücü daha az olan, bir konuda alışlageldiği gibi düşünme ve davranma biçimi; görgülere dayanılarak alışlagelen sosyal davranış tipi, bir uygulamayı eskiden beri görüldüğü şekilde yapma alışkanlığıdır. Öteden beri yapılan fakat henüz âdet durumunu kazanmamış olan bu davranış biçimlerine grubun, toplumun gelişmesine uygun yenilikler eklenebilir. Görenekler birkaç nesil devam edebilir, bazıları geleneklere karışır, bir kısmı da ortadan kalkabilir. Görenekler, moda göre daha dayanıklıdır. Otobüslerin ön ya da arka kapısından binmek, alışverişte, dolmuş duraklarında kuyruğa girmek vb. eylemler, artık doğallık kazanmış göreneklerdir. (Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü Sosyal Bilimler, 2011: 508; Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985: III/1082; Hañçerliođlu, 1994: 144; Örnek, 2000: 127)

Örf, âdet, gelenek ve görenekler; devletlerin herhangi bir müdahalesi olmaksızın, müşterek ihtiyaçların baskısı ile belirli sosyal münâsebetleri tanzim etmek, bireyler arasındaki sürtüşmeleri azaltmak ve toplumsal ilişkileri kolaylaştırmak için gerekli olup toplumda kendiliğinden meydana gelmektedir. Bunların etki alanı, tesir gücü değişiklik gösterir ve toplumun içinde bulunduğu şartlarla yakından ilgilidir. Bu sebeple toplumdaki topluma, milletten millete hatta bölgeden bölgeye farklılık arz edebilir. Ayrıca değişmeleri de zaman

içinde kendiliğinden olur, toplumların ahlâkî değerlerini ve inançlarını da aksettirir. Örf ve âdet kâideleri, eskisi kadar olmasa da belirli bir dereceye kadar bazı hukukî münasebetleri bugün de düzenlemektedir. Çünkü kanun koyucunun sosyal münasebetleri en ince teferruatına kadar düzenlemesi mümkün değildir. Günümüzde dahi devletlerin yazılı anayasalarında bazı örf ve âdet kurallarına rastlamak mümkündür. Bu tür değerler, aslında insanı geçmişi olan bir varlık yapar; köklü ve soylu kılar. (Örnek, 2000: 127; Yeni Rehber Ansiklopedisi, 1994: XVI/135; Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985: III/1022)

Yukarıdaki tanımlarda da görüldüğü gibi töre, âdet, gelenek ve görenek birbiriyle ilgili sözcüklerdir hatta bazen bu kavramların birbirleri yerine kullanıldığı da görülmektedir. Bu bağlamda kavramların tanımlarının kesin sınırlarını çizmek ve diğer kavramdan mutlak farkını ortaya koymak pek de mümkün görünmemektedir. Yukarıdaki tanımlardan hareketle uygulandığı zamanlarda kişisel olarak ya da toplumsal düzeyde bir anlamı, işlevi olan töre, âdet, gelenek ve görenek kapsamındaki bu kültürel unsurların; milletler arasında ortak uygulanma durumları olmakla birlikte genellikle münhasıran bir toplumun kültürel yapısını anlamaya yarayan çok kıymetli bilgiler ihtiva ettiği söylenebilir.

Toplumsal inanışların, âdet, gelenek ve göreneklerin bir kısmı insanlara, özellikle de erki elinde bulunduranlara hizmet eder. Bunların bir kısmı da dinî veya millî inanışlardan doğmuş olabilir ve olumlu olduğu gibi olumsuz özellikler de barındırabilir ya da uygulandığı zaman için faydalı görevler ifa etse de zamanla geçerliliğini ve işlevini kaybedebilir. Bunun sonucu olarak da zaman içinde şekil değiştirir ya da tamamen terk edilebilir. Olumlu olup toplumda karşılık bulanları, toplumu oluşturan insanlar arasında benzerlik, yakınlık ve bağ kurulmasına hizmet eder. Kendisine has olumlu örf ve âdetlerini koruyamayan bir toplum, ancak bir insan yığını olabilir; kimliğini, birlikteliğini sağlayamaz, kültürel asimileye açık hatta karşı koyamaz hâle gelir.

Cem Sultân'ın Türkçe Dîvânı'nda Tespit Edilen Kültürel Unsurlar

Çalışma kapsamında Cem Sultân Dîvânı'nda inanç, inanış, âdet, gelenek, görenek gibi kültürel bir unsur ile ilgili beyitler tespit edilmiş, bu beyitler ortak noktalarına göre de tasnif edilmiştir. Bunun sonucunda kendi içinde alt başlıklara ayrılmış olan *düğün/bayram veya süslenme ile*

ilgili, sularla ilgili, din-tasavvuf veya ibadetlerle ilgili, metafizik varlıklarla/kavramlarla ilgili, devlete ait iş ve işlemlerle ilgili, yıldızlarla ilgili, alet/eşya ile ilgili, güzel hasletlerle ilgili, bitkilerle ilgili, yazma eserlerle ilgili, ticaretle ilgili, sağlıkla ilgili; ölüm, yas, dua, şikayet veya dert gibi durumlar ile ilgili olan kültürel unsurlar, çalışmanın ana başlıklarını oluşturmuştur.

Çalışmada üzerinde durulan kavram alanıyla ilgili olarak Cem Sultân Divanı'nda gelenek, âdet, usul, kural gibi anlamlara gelen *de'b*, *görenek*, *töre/törü* gibi sözcüklerin kullanılmadığı; divanda bu bağlamda değerlendirilebilecek *âdet*, *âyîn*, *resm* ve *şîve* kelimelerinin yer aldığı görülmüştür.

Yukarıda tanımı verilmiş olan *âdet* yanında *âyîn*, *resm* ve *şîve* sözcüklerinin tanımlarını da vermek yerinde olacaktır. Farsça *âyîn* kelimesi "gelenek, töre, âdet; ilke, kural, yol, yön; gidiş, usul" anlamına gelir. Arapça bir sözcük olan *resm* ise *de'b*; "görenek, âdet, usul" anlamındadır. (Ali Nazîmâ ve Faik Reşad, 2005: 20; Tulum, 2023: I/52; Toven, 2023: 57; İbrahim Cûdî Efendi, 2006: 447) Arapça *resm/resim*; "âdet, tavr; alay, *de'b*, *âyîn*; biçim, şekil; tutulan/ seçilen yol, yol yordam, gidiş, tarz, usul; şîve; olagelen şey, alışkanlık, gelenek, örf, âdet; merasim, tören" vb. anlamındadır. Farsça bir sözcük olan *şîve* ise "tarz, stil, yöntem" anlamı yanında, üzerinde durulan konu ile ilgili olarak "davranış, huy ve âdet" anlamına da gelmektedir. (Şemseddin Sâmi, 2018: 519; Tulum, 2023: I/637; Mütercim Âsım Efendi, 2009: 625; Kanar, 2000: 742)

Yapılan incelemede *âdet* sözcüğünün divanda yer aldığı K. 10/46, G. 34/4, G. 44/3, G. 85/6. beyitlerde kültürel bir unsur olarak değerlendirilmediği; *usul*, *alışkanlık*, *tabiat* anlamında daha çok felek ve sevgilinin davranışlarıyla ilişkili olarak kullanıldığı; G. 135/2. beytinde ise papağanlara demirden kafes yapma âdetini ifade etmek üzere kullanıldığı görülmüştür. Çalışmada bir başlık altında bu âdet üzerinde durulduğu için beyit, burada ele alınmamıştır.

Âyîn kelimesinin kültürel bir unsur olarak değerlendirilmediği G. 242/6. beytinde *alışkanlık*, *huy*, *tabiat*, *usul* anlamında sevgilinin tavırları için kullanıldığı tespit edilmiştir.

Resm kelimesi, divanda yer aldığı K. 7/42 ve G. 101/2. beyitlerde *tarz*, *şekil*, *üslup*, *usul* anlamıyla, G. 242/6. beyitte ise sevgilinin davranış usulü anlamında, K. 4/38. beyitte *nakış*, *işleme* anlamında, K. 6/78. beyitte ise *yazma*, *çizme* anlamında ve yine kültürel bir unsur anlamı dışında kullanılmıştır.

Şîve kelimesinin ise yer aldığı G. 31/3, G. 115/8, G. 124/4, G. 197/1. beyitlerde *naz*, *işve*, *edâ* anlamında olduğu ve sevgili ile ilişkilendirildiği; G. 32/2 ve G. 176/3. beyitlerde de *şekil*, *tarz* anlamında yine sevgilinin güzellik unsurlarıyla ilişkili kullanıldığı; dolayısıyla ilgili beyitlerde kültürel bir unsurun ifade edilmesi amacıyla kullanılmadığı görülmüştür.

A. Düşün/ Bayram veya Süslenme İle İlgili Kültürel Unsurlar

1. Ele Kına Yakma

Bugün olduğu gibi eski dönemlerde de bayramlar, insanların birbirlerini ziyaret edip görüşmeleri için iyi bir fırsat sunmaktaydı. Bu ziyaretler için evler tepeden tırnağa temizlenir, ikramlıklar alınır ve tatlılar yapılırdı. Ev sahipleri, ziyaretçilerini en güzel hâllerıyla karşılamak istediklerinden yeni ya da temiz elbiseler giyilir; saç, sakal kesimi gibi kişisel bakıma özen gösterilirdi. Kadınların ellerine kına yakmaları da bayrama hazırlık için yapılan âdetlerden biriydi. Kültürümüzde özellikle dinî bayramlarda süslenmek üzere yakılan kına, hem bayramın gelişinden duyulan sevinci ifade etmek için hem de bereket ve uğur getirmesi düşüncesiyle yakılırdı. (Tanrıbuyurdu, 2016: 110)

Nitekim aşağıdaki beyitte gelinlerin bayramda ellerine kına yakma âdetine yer verildiği görülmektedir. Beyitte lâlenin/gelinciğin ortasındaki siyah tohum kısmı, koyu renkli olması açısından kınaya benzetilmiştir. Bu kına da bayram gelmesi sebebiyle gülün ellerine yakılmış olarak değerlendirilmiştir. Beyitte *hûn* ve *hinnâ* kelimeleri arasında kırmızı renkli olma açısından ayrıca bir benzerlik kurulduğu da anlaşılmaktadır. Örnekte de yer alan *gül-i ra'nâ* ifadesi, iki renkli gülü karşılamak için kullanılmıştır. Nitekim bu ifade, klasik şiirde daha çok dışı sarı içi kırmızı gülü tarif etmek için kullanılmış ve âşığın remzi olmuştur.

‘İd oldı diyü hûn-ı dil-i lâleyi yakdı

Hinnâ gibi destine ‘arûs-ı gül-i ra’nâ

(K. 6/30¹)

¹ Çalışma boyunca gazeller için G., kasideler için K. kısaltması kullanılmıştır. Bu kısaltmalardan sonraki sayılardan ilki şiir numarasını, ikincisi ise beyit numarasını göstermektedir. Örnek beyitlerin alındıkları divandaki imla esas alınmış; ayın, nazal nun işaretleri ve uzun ünlüler belirtilmiş, transkripsiyon işaretleri kullanılmamıştır.

[Gül-i ra'nâ gelini, bayram geldi diye gelinciğin (lâle) gönlündeki kanı kına gibi eline yaktı.]

Düğün merasimleri ile ilgili gelenekler arasında kınanın son derece önemli bir yeri vardır. Düğünden bir gece önce geline ve damada kına yakılması için tertip edilen kına geceleri, geleneklerimiz içinde önemli bir yere sahiptir. Düğün öncesi yakılan kına, sevinç ve gönül hoşluğunu ifade eder. Ayrıca özellikle eline yakılan kına, gelinin evine ve eşine adanması, yuvasında mutlu olması maksadıyladır. (Tanrıbuyurdu, 2016: 109)

Aşağıdaki beyitte bulutları her daim farklı şekil ve renklere bürüyerek gökyüzünü süsleyen feleğin, bir gelin süsleyicisi; şafağın gelin ve şafak kızılığının da gelinlerin ellerine yakılan kına olarak değerlendirildiği görülmektedir. Şairin hayâline göre şafak, kızılığını dolayısıyla gelin de elindeki kınayı âşığın gözyaşlarından almaktadır. Beyitte gökyüzü manzarası üzerinden gelinlerin ellerine kına yakma âdetine değinildiği dikkati çekmektedir.

Bu mâşta-i çarh yakar kanlu yaşumdan

Her gece 'arûs-ı şafakuñ destine hınnâ (K. 6/38)

[Bu felek gelin süsleyicisi, her gece benim kanlı gözyaşımın şafak gelininin eline kına yakar.]

2. Yağmurlu Havalarda Misk Açılmaması

Misk/müşk (müşg), misk ceylanı denen hayvan hararetlendiğinde göbeğinin altındaki *nâfe* denen bir kesede damla damla biriken kanlarının kurummasıyla oluşan siyah toz hâlindeki malzeme olup kozmetikte kullanılan miskin hammaddesidir. Ceylanın göbeğinde yılda bir kez oluşan nâfenin tam olgunlaştığı zaman alınması, kokunun sıhhati için gereklidir. Misk iki çeşittir. Biri *sinî* diğeri *tübtî*. Tübtî, sümbül ve diğeri güzel kokulu çiçekleri özellikle lâleyi yiyen geyiklerin nâfe kesesinde oluşan misktir ki asıl kıymetli olan budur. Ayrıca miskin ham maddesi olan nâfenin satılacağı yere hangi yolla getirildiği de nâfeye dolayısıyla miskin kalitesine tesir eder. Sinî miski, daha uzak yerlerden gelir. Bu uzun yolculuğu sırasında misk, deniz yoluyla taşınır. Bu esnada kötü hava şartlarının tesiri altında kalırsa özellikle de şiddetli yağmur olup neme maruz kalırsa miskin kalitesi zarar görür. Tübtî miski ise deniz yoluyla taşınmaz. Daha uygun hava şartlarında kara yoluyla taşınır. Nâfeden elde edilen ham madde, birtakım işlemlerden geçirildikten sonra misk yapılır. Nâfenin hiç ışık

almayan kapalı, karanlık bir mekânda ve yağmur olmayan havalarda yarılıp misk yapılacak tozlarının çıkarılması, âdetdir. (Sûdî-i Bosnevî, 2020: I/199, 201, 288; Tuhfe-i Murâdî, 1999: 221-225; Kartal, 2019: 19) Bu bağlamda Cem Sultân'ın aşağıdaki beyitlerinde nâfenin kesilip misk özünün çıkarılması işleminin yağmurlu havalarda yapılmaması gerektiğine değinildiği görülmektedir.

Ağlayup didüm ki zülfün kat' idüp göster yüzün

Didi kim müşğ açmağ olmaz dahı bârândur henüz (G. 126/4)

[Ağlayıp (sevgiliye) "Zülfünü kes de yüzünü göster." dedim, "Yağmur yağarken misk açmak olmaz." dedi.]

Zülfünü eyle nihân ağladuğumda sanemâ

Müşge bârân irişecek bulur elbette halel (G. 193/5)

[Ey sevgili! Ağladığımda zülfünü sakla. (Çünkü) Miske yağmur değince elbette zarar verir.]

Güzelin zülfü ile amber arasındaki teşbihin dikkat çektiği aşağıdaki beyitte ise şairin nâfe ve misk gibi amberin de zarar görme ihtimali sebebiyle yağmurdan korunduğuna değindiği görülmektedir. Düşüncelerini hüsn-i talil yoluyla dile getiren şaire göre güzelin kokusu dolayısıyla ambere benzeyen zülfünü göstermemesinin sebebi, yağmurdan zarar görme ihtimali bulunmasıdır.

Ağladum aç 'anberîn zülfünü didüm didi kim

'Anber açmak gösterürdüm saña bârân olmasa (G. 284/4)

[Sevgiliye ağlayarak "Amber kokulu saçlarını aç." dedim, "Yağmur olmasaydı sana amber açmak (nasıl olurmuş) gösterirdim." dedi.]

3. Ağzın Temizliği ve Güzel Kokması İçin Misk ve Gül Suyuyla Yıkanması

Ağızdaki kötü kokuyu giderip ağzın güzel kokmasını sağlamak için eskiden dişlerin misvakla temizlendiği bilinmektedir. Bu amaçla hoş kokulu maddeler olan gül suyu ve miskin de kullanılmasıyla ilgili alışkanlığa Cem Sultân'ın bir beytinde rastlanmaktadır. Beyitte her ne kadar ağzın gül suyu ve misk ile yıkanması, mecazen ve mübalağalı bir şekilde sevgilinin anılmasından önce saygı dolayısıyla ağzın temizlenmesini ifade etmek için kullanılmış olsa da eski devirlerde ağzın güzel kokması için gül suyu ve miskten yapılmış bazı hapların kullanımının bir âdet olduğu da bilinmektedir. (Bayram, 2007: 211) Özellikle mecmualarda rastlanan çeşitli hastalıklara ilaç yapımı

tariflerinde buna yönelik bilgilere rastlanmaktadır.² Beyitte şair, miskle ve gül suyuyla yıkasa bile ağızının güzelin yüzünü ve zülfünü anmaya lâayık olamayacağı kanaatindedir.

Yusam müşğ ü gül-âb ile dehânum

‘İzâr u zülfün aınmak aına düşmez

(G. 129/2)

[Misk ve gül suyu ile yıkasam da ağızım sevgilinin yanağından ve zülfünden bahsetmeye layık değildir.]

B. Sularla İlgili Kültürel Unsurlar

1. Yedi Derya İnanışı

Eski devirlerde dünyada yedi deniz olduğuna inanılmıştır. Bunlar *Bahr-i Muhît* (Atlas Okyanusu), *Bahr-i Sînt* (Hint Okyanusu), *Bahr-i Lût* (Lut Gölü), *Bahr-i Rûm* (Akdeniz), *Bahr-i Nitaş* (Karadeniz), *Bahr-i Hazer* (Hazar Denizi) ve *Bahr-i Kulzüm* (Kızıldeniz, Şap Denizi) olarak bilinmektedir. Aral ve Taberiye göllerini yedi deniz arasında gösteren kaynaklara da rastlanmaktadır. (Pala, 2015: 111) Aşağıdaki beyitte âşığın hâline üzümlüp gözyaşı döken yedi derya imgesi vesileyle eskiden dünyada yedi deniz olduğu inanaşına değinildiği görölmektedir.

Bu fûrkat-ı dil-sûzı görüp acıdı dilden

Yaşlar akıdup göğe boyandı yidi deryâ

(K. 6/42)

[Bu gönül yakan ayrılığı görüp yedi denizin (bana) gönülden acıyıp döktüğü yaşlar, göğe ulaştı.]

2. Nil ve Aras’ın Kaynağının Cennet Olduğu İnanç

Kur’an-ı Kerim’de üç ayette (Furkân 25/53, Fâtır 35/12 ve Mürselât 77/27) *furât* kelimesi, *içen kişiye ferahlık veren tatlı su* anlamında kullanılmıştır. Arapça sözlüklerde son derece tatlı su anlamı *fırat* kelimesi çeşitli hadislerde Fırat Nehri’nin adı olarak da yer almaktadır. Rivayet edilen bu hadislere göre Hz. Peygamber, Mirac’da Sidretü’l-

² Söz gelimi *Yadığâr-ı İbn-i Şerîf* adlı eserde günümüz Türkçesiyle şöyle bir terkipten bahsedilmektedir: Ağız kokusunu gidermek için eşit miktarda yaş mersin yaprağı ve çekirdeksiz kızıl üzüm birlikte dövölüp elenir ve macun yapılır. Bu macundan her gün sabah ve akşam ceviz büyüklüğünde yemek faydalıdır. Ayrıca sümbül, karanfil, kurfe (tarçın), cevz-i bevva (küçük Hindistan cevizi), su’d (topalak), ağaç kavunu (turunc) ve üd-ı Hindî (Hindistan öd ağacı) dövölüp elendikten sonra çekirdeksiz kuru üzümle karıştırılır, biraz da misk karıştırılıp nohut büyüklüğünde haplar yapılır. Her sabah üç hap ağızda yavaş yavaş çiğnenip suyu yutulur. (Yıldırım, 2012: 37)

Müntehâ'da iken sidre ağacını ve altından akan nehirleri görünce Cebrâil'e burayı sorar. Cebrâil de oranın Sidretü'l-Müntehâ olduğunu, oradan ikisi zâhir, ikisi bâtın olmak üzere dört nehir aktığını söyler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, bu dört nehrin ne olduğunu öğrenmek ister. Cebrâil bâtın'ı iki nehrin cennette olduğunu, zâhirî iki nehrin ise Nil ve Fırat olduğunu bildirir. Konuyla ilgili başka bir hadis rivayetinde ise Seyhan, Ceyhan, Fırat ve Nil nehirlerinin cennet ırmaklarından olduğuna değinilmiştir. (Uzun, 1996: 33) Cennet ırmakları olarak kaynaklarda daha çok Seyhan, Ceyhan (çok az yerde Seyhun, Ceyhun), Nil ve Fırat isimleri yer alsa da kaynağı cennet olarak anılan nehirler arasında Aras Nehri'ne de rastlanır. Bu nehrin aşağı kesimleri, İslâmiyet'in doğuşundan çok önceleri Yahudi bölgesi olarak bilinmektedir. Eski metinlerde özellikle eski Yahudilere ait pek çok menkıbenin geçtiği mekân olarak Aras Nehri'ne değinilir. Bu yüzden Âd ve Semud kavimlerine ait harabeler bu topraklarda aranmıştır. Eski dinlerin gelişme alanı içinde bulunmasından dolayı da Aras Nehri, eski kaynaklarda âdeta efsaneleştirilmiş ve sularının birçok hastalığa deva olduğuna inanılmıştır. Bu rivayetlerden birine göre de Aras, cennetten çıkan dört nehirden biri sayılmaktadır. (Tuncel, 1991: 335) *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)* adlı eserde ise kaynağını cennetten alan ve çeşitli ülkelerden akan dört ırmaktan bahsedilir. Esere göre bunlar; Hindistan'dan geçen *Phison (İndus)*, Habeşistan ve Mısır'dan geçen *Nil*, Küçük Asya ve Ermenistan'dan geçen *Dicle* dördüncüsü de İran ve Ermenistan'dan geçen *Fırat Irmağı*'dir. (Schiltberger, 1997: 139)

Aşağıdaki beyitte sevgilinin yanağının cennete, âşığın iki gözünden akan yaşların Nil ve Aras'a benzetildiği anlaşılmaktadır. Aşığın Nil ve Aras olup akan gözyaşlarının sebebinin sevgilinin cennete benzetilen yüzü olmasından hareketle Nil ve Aras'ın sebebinin/kaynağının yüz/cennet olduğu düşüncesinin dile getirildiği görülmektedir.

Şevk-i 'izâruñla Cem ağlayalı bildiler

Cennet imiş iy sanem menba'-ı Nîl ü Aras (G. 137/6)

[Ey put gibi güzel sevgili, Cem, yanağının arzusuyla ağladığından beri Nil ve Aras'ın kaynağının cennet olduğu anlaşıldı.]

3. Âb-ı Hayât İnanışı

Âb-ı bekâ, âb-ı câvidânî, âb-ı hayvân, âb-ı hayvânî, âb-ı Hızır, âb-ı zindeğî, âb-ı zindeğânî, âb-ı İskender, âb-ı İskenderî, aynü'l-hayât, bengisu, nehrü'l-hayât, çeşme-i hayvân, çeşme-i Hızır gibi ifadeler ile karşılanan âb-ı

hayât; içenin sonsuz bir hayata kavuştuğu sudur. Birçok milletin mitolojisinde yer alan inanışa göre bu sudan içen öldürülse yeniden dirilir, ihtiyar ise gençleşirmiş; bu sudan içenler, ölümsüz bir hayata kavuşmuş. *Zulümât* denen karanlıklar diyarında bulunurmuş. Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre karanlık bu yer; altı ay gündüz, altı ay gecenin yaşandığı kuzey kutbudur. Taberî'ye göre ise bu su, Hazar Denizi civarında (Kuzey Azerbaycan) bulunmaktadır. Ölümsüzlük bahşeden bu suyu İskender ve Zülkarneyn gibi kudret sahibi kişiler aramışlarsa da bulamamışlardır. Hızır'ın bu suyu bulduğuna ve İlyas'a da içirdiğine inanılır. (Pala, 2015: 3, 494; Taberî, 2007: II/280-281) İbn-i Batûta'nın Çin'deki büyük bir nehre, *âb-ı hayât* ismini verdiği de kaynaklarda yer alır. (Onay, 2009: 20)

Klasik şiirde sevgilinin saçları siyahlığı yönüyle zulümât ülkesi ile ilişkilendirildiğinde âşığa can bağışlaması ile de dudakları *âb-ı hayâta* benzetilir. Nitekim *âb-ı hayât* inanışının ve *âb-ı hayâtın* zulümât ülkesinde olduğuna inanıldığıнын ifade edildiği aşağıdaki beyitte de siyahlığı ile sevgilinin saçının zulümât; dudaklarının da la'î ve *âb-ı hayâtla* ilişkilendirildiği görülmektedir.

La'lin isterseñ gam-ı zülfini çek
Kim karañuda olur *âb-ı hayât* (G. 23/2)
[(Sevgilinin) dudaklarına ulaşmayı istiyorsan (kara) saçının (özlemiyle) kederler çek; zira *âb-ı hayât*, karanlıkta olur.]

Klasik şiirde sevgilinin dudağının *âb-ı hayâta* benzetilmesi, şairlerce bazen sevgilinin cana can katan tatlı sözlerinin bu dudaklardan dökülmesi sebebine dayandırılır. Aşağıdaki beyitte de *âb-ı hayâtın* mevcut olduğu inanışına yer verilmiştir. Beyitte meftun olunan sevgilinin dudakları, âşığın canına can katması yönünden *âb-ı hayâta* benzetilmiştir.

Dil-teşneyem lebüñe ki *âb-ı hayâtdur*
Kurbân olam kaşuña ki müşğîn kemân imiş (G. 140/3)
[(Ey sevgili), *âb-ı hayât* olan dudağına gönlüm susamıştır; misk kokulu keman kaşına da kurban olayım.]

C. Din-Tasavvuf veya İbadetlerle İlgili Kültürel Unsurlar

1. Nûra Karşı Edilen Duanın Makbûl Olacağı İnanç

Nûr; aydınlık, parlaklık; kutsal bir güç tarafından gönderildiğine inanılan parıltı veya ışık; Allah; Kur'an-ı Kerim; Allah'ın evrendeki belirtisi, evrende görünüş alanına çıkışı; maddenin kalpten

uzaklaştırdığı ilahî feyz ve dinî bilgileri açığa çıkarmada araç olan ışık; güneş ve ay gibi anlamlara gelir. (Devellioğlu, 2013: 989; Çağbayır, 2017: 1288; Uludağ, 2012: 280)

Nûr kelimesi Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde insanların önünü aydınlatıp doğru ve gerçek olanı görmelerini, hak ile bâtılı, hayır ile şerri ayırt etmelerini sağlayan manevî ve ilahî ışık anlamında kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de 43 ayette geçen *nûr* kelimesi bu yerlerde İslâm (Tevbe, 9/32), Kur'an (A'râf, 7/197), iman (Bakara, 2/257), Peygamber (Nûr, 24/35), adalet (Zümer, 39/69), Allah (Nûr, 24/35), günün aydınlığı (En'âm, 6/1), ayın ışığı (Nuh, 71/16), âhirette müminlerin ışığı (Hadîd, 57/12), beyan (Mâide, 5/44) gibi anlamlarda kullanılmıştır. (Uludağ, 2007: 244; Karagöz, 2017: 530)

Nûr; dünyevî veya uhrevî olur. Dünyevî nûr; akıl ve Kur'an nûru gibi basiretle anlaşılan, gözle görülmeyen nûr veya ay ve güneş ışığı gibi cisimlerden yayılan ve gözle görülebilen nûr kısımlarına ayrılır. (Karagöz, 2017: 530)

Nûr sözcüğü, kültürümüz içerisinde güneş daha çok da ay ve ay ışığı için kullanılmaktadır. Özellikle ayın gerek dinden gerekse kültürden kaynaklanan dua ile ilgili bazı inanışlarda mevzu edildiği görülmektedir. Söz gelimi Resûl-i Ekrem hilâl görülünce tekbir aldıktan sonra yapılması müstehap olan şu duayı etmiştir: "Allah'ım! Şu yeni hilâli bize iman, İslâm, güvenlik, bereket ve esenlik içinde mübarek eyle. Ey hayır ve rüşd hilâli! Senin de bizim de Rabb'imiz Allah'tır, bize hayır ve uğur getir." (Yücel, 1998: 2)

İnancımıza göre tan yerinin ağardığı vakitlerde sıdk ile edilen dua makbuldür. Güneş ışıklarının karanlığı kovarak aydınlığın hükmünü ilan ettiği sabahın ilk vakitlerinde uyanık olup ibadet, dua ve zikirle meşgul olmak önemli görülmüş ve tavsiye edilmiştir.

Aşağıdaki beyitte de *nûr* kelimesinin *ışık*, *aydınlık* anlamından hareketle güneşe, güneşin doğduğu sabahın ilk saatlerine ve bu vakitlerde duaların makbul olduğu inanışına gönderme yapıldığı görülmektedir.

Yüzini görseñ göñül vasl iste kim

Nûra karşı müstecâb olur du'â (G. 4/6)

[Ey gönül (sevgilinin) yüzünü görsen kavuşmayı dile zira nura karşı edilen dualar makbuldür.]

2. Gariplerin Mezarlarında Meleklerin Dua Ettiği İnanışı

Kur'an-ı Kerim'de ve hadiste meleklerin insanlar için bağışlanma dileyip dua ettiklerinden bahsedilmektedir. Söz gelimi Mü'min Suresi'nde şöyle buyrulmaktadır:

“Arş'ı taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar (melekler) Rablerini hamd ederek tespih ederler, O'na inanırlar ve inananlar için (şöyle diyerek) bağışlanma dilerler: Ey Rabb'imiz! Senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O hâlde tövbe eden ve senin yoluna uyanları bağışla ve onları cehennem azâbından koru. Ey Rabb'imiz! Onları da, onların babalarından, eşlerinden ve soylarından iyi olanları da, kendilerine vaat ettiğin Adn cennetlerine koy. Şüphesiz sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin. Onları kötülüklerden koru. Sen o gün kimi kötülüklerden korursan, ona rahmet etmiş olursun. İşte bu büyük başarıdır.” (Mü'min, 40/7-9)³

Hiz. Peygamber de müminin çeşitli ibadetleri ve hayır işleri sırasında meleklerin o mümin için dualar ettiğini belirtmişlerdir. (Ayrıntı için bk. Çolak, 2012: 160-163)

Aşağıdaki beyitte kimsesiz kalmış, bir dua edeni olmayan mümin mezarlarına meleklerin dua ettiği inancına yer verildiği görülmektedir. Beyitte ayrıca rakıble kurulan ilgi üzerinden şeytanların melekleri görünce kaçtıkları, meleklerle şeytanın bir arada bulunmayacağı inancına da değinilmiştir.

Sinüme uğrayıcak n'ola söğüp geçse rakıb
Ki melek dahı kılur kabr-i garıb üzre du'â (G. 5/2)
[Rakıb, mezarıma yolu düşünce sövüp sayıp hemen oradan uzaklaşsa buna şaşılır mı? Çünkü garîplerin mezarına melekler bile dua okurlar.]

3. Hacerülesved Karşısında Edilen Duaların Makbul Olacağı İnanıcı

Hacerülesved *siyah taş* anlamındadır. Yerden 1,5 m. kadar yükseklikte ve yaklaşık 30 cm. çapında yumurta biçimindeki bu taşın siyaha yakın koyu kırmızı renkte olması sebebiyle böyle isimlendirildiği bilinmektedir. Bu taşın Hiz. İbrahim tarafından Ka'be'nin inşası

³ *Kuran-ı Kerim* meallerinde şu kaynaktan istifade edilmiştir: Altuntaş ve Şahin, 2012.

esnasında tavafın başlangıç noktasını belirlemek amacıyla yerleştirildiği konusunda ittifak edilmektedir. Taşın menşei, tarihçesi ve mahiyeti hakkında birçoğu zayıf olan çeşitli rivayetler mevcuttur. Bu rivayetlerde genellikle Hacerülesved'in cennetten indirildiği, Nûh Tufan'ı sırasında Ebû Kubey's Dağı'nda korunduğu ve Hz. İbrahim'in Ka'be'yi inşası sırasında oradan alınarak Ka'be yanına konulduğu yer alan bilgilerdendir. (Ayrıntılı bilgi için bk. Öğüt, 1996: 433; Yeşilbağ, 2023: 90-93) Fakihler, Resûl-i Ekrem ve ashaptan rivayet edilen uygulamalara dayanarak tavaf esnasında Hacerülesved'i sünnete uygun şekilde ziyaret etmenin (istilâm) ona el ile dokunup öpmekle gerçekleştiği konusunda görüş birliği içindedir. Tavaf eden kişi Hacerülesved'i istilâmı sırasında herhangi bir dua okuyabilir.⁴ (Öğüt, 1996: 433-434)

Tavaf sırasında Ka'be kapısı ile Hacerülesved'in arasında dua etmenin makbul olduğu *Mültezem* denen bir yer vardır ki hacıların ısrarla burada dua ettikleri bilinir. Bazı hadislerde Mültezem'in duaların kabul edildiği mübarek bir yer olduğu belirtilmiştir. Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiünden birçok kişinin burada dua ettikleri nakledilir. (Şener, 2020: 551)

Aşağıdaki beyitte sevgilinin merhametsizliğiyle taş benzetilen kalbinin ve yüzündeki beninin siyah rengi sebebiyle Hacerülesved ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Beyitte sevgiliye niyazda bulunan âşğın sevgilinin taş kalbi ve siyah beni karşısında, kendisini Hacerülesved önünde niyazda bulunup dualar eden bir kişiye benzettiği anlaşılmaktadır. Beyitte Hacerülesved önünde edilen duaların makbul olduğu inanişına telmih yapıldığı görülmektedir.

Dil-i sengînüñ ile hâlûñe hâlüm diyeyin
Hacerülesved'e karşı çün olur 'arz-ı du'â (G. 6/2)
[Taş kalbin ve benine hâlîmden bahsedeyim (niyazda bulunayım) çünkü Hacerülesved'e karşı dualar arz edilir.]

⁴ Peygamberimiz ve ashaptan gelen bazı rivayetlere dayanan fakihlerin çoğunluğuna göre "Allah'ın adıyla. Allah en büyüktür. Allah'ım! Sana inanmamın, kitabımı tasdik etmemin, ahdine vefa göstermemin ve peygamberin Muhammed'in (s.a.v.) sünnetine uymamanın bir işareti olarak [Hacerülesved'i istilâm ediyorum] anlamındaki şu duanın okunması müstehaptır: Bismillâhi vallâhü ekber. Allâhümme îmânen bike ve tasdikan bi-kitâbike ve vefâen bi-ahdike ve't-tibâan li-sünneti nebiyyike Muhammed'in sallallâhü aleyhi ve sellem (بسم الله والله أكبر اللهم إيمانًا بك وتصديقًا بكتابك ووفاءً) (بعهدك واتباعًا لسنة نبيك محمد صلى الله عليه وسلم).

4. Evliyânın Kerâmet Gösterdiği İnanıcı

Hırka/aba giymek anlamındaki *hırka-pûş* ifadesinin beyitlerde dervişlerin giydiği kıyafetten hareketle *bir mürşide intisap etmek, derviş olmak* anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bir tarikat müntesibi olan velilerden halk arasında genellikle velayetin delili olarak bir keramet göstermesi beklenir. Bu beklentinin arka planında keramet sahibi kişilerin veli olduğu ya da ancak veli olan kişilerde keramet olacağına dair inanışın bulunduğu söylenebilir.

Divan şairlerinin öğrendikleri dinî ya da tasavvufi bilgileri içinde yaşadıkları kültürün geleneğine uygun olarak anladıkları ve eserlerine yansıttıkları görülmektedir. (Haksever, 2024: 185) Bu yansımanın veli ve keramet kavramlarına bakışta da etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda kerametın birçok türünden bahsedilmektedir. Bununla birlikte kerametler *keşif ve ilhamla ilgili olanlar, insanın gücünü aşan birtakım şeylerin yapılması* (az zamanda uzun mesafe almak, havada uçmak, suda yürümek, besin maddelerini bereketlendirmek, darda kalan bir kişinin yardımına yetişmek, hastaları şifaya kavuşturmak vb.) ve *meleklerin görülmesi veya seslerinin işitilmesi* şeklinde temelde üç gruba ayrılabilir. (Uludağ, 2022: XXV/265)

Beyitte *zülfün* kara rengiyle bir seccadeye; salındığı (serildiği) *yüz ve boynun* da arı, duru, temiz ve parlak olması ile suya benzetildiği anlaşılmaktadır. Seccadeye benzetilen *zülf*, sevgilinin suya benzetilen *yüzü* ve *boynu* üstünde bulunur. Şairin muhayyilesine göre ise seccade suya batmamış, su üstünde durmuş olmaktadır. Beyitte evliyanın normal insanların yapamayacağı şeyleri gerçekleştirmeleri yani keramet gösterme hâline sahip oldukları ve bir keramet olarak suyun üstünde bile yürüyebilecekleri inanışına gönderme yapıldığı söylenebilir.

Ne kerâmet gösterür gözle bu zülf-i hırka-pûş
Kim salup seccâdesin her lahza âb üstindedür (G. 75/5)
[Seccadesini her zaman serip su üstünde olan hırka giyinmiş (dervişliğe giren) zülûf, nasıl bir keramet gösterir iyi bak.]

Eşküm cihânı tutdı âb üzre yürürem ben
Dervîş-i 'ışk-bâza bu da kerâmet ancak (G. 160/2)
[Gözyaşlarım her yeri kapladı, ben de su üstünde yürümekteyim. Âşık geçinen dervişin kerameti de ancak böyle olur.]

5. Seher Vakti Edilen Duaların Makbul Olacağı İnancı

Ayetlerde olduğu gibi hadislerde de duanın fazileti, âdâbı, şartları, kabul edilmesi mümkün olan ve olmayan dualar, dua etme için en uygun zamanlar (seher vakti, gece yarısı, kadir gecesi, namaz sonrası, ezanla kâmet arası vb.) Hz. Peygamber'in çeşitli yerlerde ve zamanlarda, çeşitli durumlarda yaptığı özel dualar hakkında bilgi verilmiştir. (Çağrı, 1994: 537)

Âşığın içine düştüğü aşk ızdırabı sebebiyle gözüne uyku girmez, bütün gece hatıralarla boğuşur, dertlenir. Yeni gün doğduğunda âşık hâlâ içlenmekte, âhlar çekip ağlamaktadır. Gece boyunca gözüne uyku girmeyen âşığın sabrı da mecali de kalmamış, erimiş muma dönmüştür. İşte bu vakitlerde âşık; Rabb'i ile derin bir ünsiyet kurar, meramını, gözü yaşlı bir şekilde ve samimi olarak yalnız Rabb'ine açar. O'na kendisine yardım etmesi için dualar eder. Bazen de içine dertler salanlar için beddualar eder.

Sevgiliyi gerçekten hak eden âşık olmasına rağmen sevgili, rakibe iltifat etmiş; bir anlamda âşığa haksızlık yapmıştır. Âşık bu durumda zulme uğrayandır. Kültürümüzde mazlumun âhının yerde kalmayacağı, hele de seher vakitlerinde ettiği dua ya da bedduaların geri çevrilmeyip kabul olacağına dair inanış bulunmaktadır. Âşık söz konusu olduğunda bu âhlar bazen sevgiliye kavuşma yolunda edilen dualar ya da gördüğü ezalardan dolayı ettiği beddualar şeklinde düşünülebilir. Aşağıdaki beyitte seher vakti edilecek duaların makbul olduğu inancına değinildiği görülmektedir.

Âh-ı Cem'den iy meh-i nâ-mihrbân eyle hazer

K'oda yakar 'âlemi âh-ı sehergâhum benüm (G. 220/5)

[Ey merhametsiz sevgili, Cem'in âhından kork; çünkü benim seher vakti ettiğim âh, âlemi ateşe verir.]

6. Çocuklara Günah Yazılmadığı İnancı

İslâm inancına göre çocuklar, özü temiz ve günahsız olarak dünyaya gelir. Ergenlik çağına girip akıl balığ olmasından önce de çocuklara günah yazılmayacağına inanılır. Hz. Peygamber bir hadisinde: "Kalem (sorumluluk) üç kişiden kaldırılmıştır. 1. Akıl sağlığına kavuşuncaya kadar deliden, 2. Uyanıncaya kadar uyuyandan 3. Bülûğ çağına erinceye kadar çocuktan." buyurmuşlardır. (Gündüz, 2002: 86, 87) Aşağıdaki beyitte *oğlan* kelimesi *çocuk* anlamında kullanılmıştır. Beyitte ayrıca sağ ve sol omuzda bulunan kirâmen kâtibîn

meleklerince insanın sevap ve günahlarının yazıldığı inancına da telmih yapılmıştır.

Gel günâhı var dime öldür Cem'i sabr eyleme
Cürmünü yazmaz ferîşte dahi oğlansın begüm (G. 219/6)
[(Ey sevgili) Günahı olduğunu söyleme (yaptığı suça) tahammül etme,
Cem'i öldür (daha iyi); beyim, sen daha çocuksun; melek (sana) günah
yazmaz.]

7. Kurban Kanının Alna Sürülmesi

Kurban kesilince kimin namına kesilmişse çeşitli kötülüklerden korunmaya vesile olması dileğiyle onun alınına bir parmak kan sürmek, eski bir âdettir. Kanın sevaba iştiraki istenen diğer kişilerin alınına sürüldüğü de olurdu. (Kaya, 2018: 348; Onay, 2009: 300) Bu âdetin daha ziyade hastalık, kaza ve beladan muzdarip olan kişilerin bu dertlerinden kurtulmalarına mukabil kesilen adak kurbanlarının kanı ile icra edildiği söylenebilir. Aşağıdaki beyitte adak için kesilen kurbanların kanının alna sürülmesinden hareketle âşîğın kendisini sevgili uğruna adayın bir kurban olarak gördüğü ve kurbanlık gibi kesildikten sonra sevgilisinden de kanını alınına sürmesini istediği görülmektedir.

Alnuña sür bâri gel boynuña alma kanımı
Cânımı çün kaşlaruñ yâsına kurbân eyledüm (G. 229/4)
[(Ey sevgili) Kanımı (günahıma girip vebalimi) boynuna alma (eğer
kanıma gireceksen) en azından (bu kanı) alınına sür; çünkü ben
kaşlarının yay şekline/yasına canımı kurban ettim.]

8. Ka'be'de Sabaha Kadar Kandil Yakılması

Uzakta bulunduğundan Ka'be'ye gidip ibadet edemeyen kişiler için, umre ya da hac vesilesi ile bu kutsal mekâna gitmek, burada ibadet ve dualar etmek; tarifsiz bir mutluluk kaynağıdır. Büyük bir aşkla buraya giden kişiler, eğer bir mâni yoksa günün her anını ibadetle geçirmek isterler. Aşağıdaki iki beyitten hareketle, insanların karanlık çöktükten sonra da gidip ibadet etmelerini temin için geceleyin Ka'be ve çevresinin kandillerle aydınlatılmasının bir âdet olduğu anlaşılmaktadır. İlk beyitte ayrıca değersiz madenleri altına çevirme demek olan ilm-i simyâya da telmih yapıldığı görülmektedir.

Yanar harîm-i Ka'be-i hüsnüñde subha dek
İksîr-i gamdan olalı zer nâv-dân-ı şem' (G. 161/4)

[(Kandil) Oluğu gamın iksirinden altın şeklini aldığından beri (sevgilinin) güzelliğinin Ka'be'sinin avlusunda sabaha kadar kandil yanar.]

Diğer beyitte âşığın gönlünün Ka'be, sevgilinin aşkının da bu gönlü aydınlatan kandil olarak değerlendirildiği ve bu kandilin sabaha kadar yandığı ifade edilmektedir.

Mihr-i hüsnüñ görmeyince gitmesün dilden ruhuñ

Kim harîm-i Ka'be'de tâ subha dek yanar çerâğ (G. 162/3)

[(Ey sevgili, senin) Güzelliğinin güneşini görene kadar gönülden yanağın (yanağının aydınlığı) ayrılmasın; zira Kabe'nin bulunduğu alanda sabaha kadar kandil yanar.]

D. Metafizik Varlıklarla/Kavramlarla İlgili Kültürel Unsurlar

1. Perilerin Viranelerde Yaşadıkları İnanışı

Genellikle cinlerin çok güzel oldukları kabul edilen kızlarına *peri* denir. İstedikleri zaman istedikleri şekle girebilme yeteneğine sahip periler, bakarı kendisine meftun eden kadın görünümünde ortaya çıkarak erkekleri aldatırlarmış. Peri, bazen metinlerde melek ve hurilerle aynı varlık olarak düşünülür ve bu sözcükler birbirine yakın anlamlarda kullanılır. Eski Yunanlılarda perilerin evlenmemiş yarı tanrı olduğuna, daha çok ırmak kenarında ve yemyeşil ormanlarda yaşadığına inanılmıştır. (Yıldırım, 2008: 563-564.)

Halk arasındaki inanişâ göre terk edilmiş mekânlar, viraneler ve harabeler perilerin bulunduğu yerlerdir. (Özkan, 2008: 430) Divan şiirinde peri, sevgilinin benzetildiği bir unsurdur. Şiirimizde periler; bazı büyülerle teshir edilebilmesi, çeşme, pınar ve hamamlarda yaşamaları, insanlarla ünsiyet etmeyip onlardan kaçması, göze görünmemesi, son derece güzel olmaları, bazen kimi insanları âşık edip kendilerine bağlamaları, çeşitli suretlere girmeleri ve ölmemeleri gibi hususiyetlerle sevgili ile benzerlik ilişkisi içinde kullanılır. (Tolasa, 2001: 54)

Cem Sultân, aşağıdaki beyitlerde perilerin yerinin viraneler olduğu inanişından hareketle âşık, peri gibi güzel sevgilinin de düş kırıklıkları ve elemelerle viraneye dönmüş kendi gönlünü mesken tutup buradan bir an bile ayrılmamasını dilemektedir.

Çün bilürsin ki perîler yiri vîrâne olur

Bir nefes gitme gönülden çü perîsin sanemâ (G. 5/3)

[Ey put gibi güzel sevgili, bir perisin ve perilerin yeri virane olduğu için bu (virane) gönülden bir nefes bile ayrılma.]

Bildüm iy dost perîsin berü gel göñlüme gir

Çün perî mesken ider bulduğı vîrânelüği (G. 331/8)

[Ey dost! Anladım ki sen perisin, beri gel göñlüme gir; çünkü periler, bulduğu viraneliği mesken tutar.]

2. Perilerin Şişeden Konuştukları İnanışı

İnanışa göre periler; ateşten yaratılmış, gözle görülemeyen, genellikle iyi ve insanlara yararlı işler yapan, kanatlı yaratıklardır. İstedikleri zaman istedikleri şikle girebilen bu varlıklar, çok güzel ve çekici kadın görünümünde ortaya çıkararak erkekleri aldatırlarmış. Avesta'da *pairikâ*, Pehlevicede *parîg*, Fasçada *perî* şeklinde yer alan periler hakkında Avesta'da aldatıcı ve zararlı özellikleri nedeniyle sevilmediklerine yer verilir. Eski İnan rivayetlerine göre Cemşîd, Dahhâk ve Süleymân Peygamber; devlerin, perilerin ve kuşların dilinden anlayıp onlarla ilişki kurabilen kişilerdir. Periler, insanlardan farklı yaratılmış olduklarından katı ve duygusuz mahlûklarmış. (Yıldırım, 2008: 563, 564) Bu varlıklar, insanların her hâlini bilir, olağanüstü işler yapabilir, insanları büyü ile ele geçirir, ansızın çarpar, hükmü altına alıp istedikleri gibi kullanırlarmış. Perilere tutulan insanlar, zaman içinde delirmiş. Eskiden delirmiş bir kişiyi perilerin zapt ettiğine de inanılmıştır. Bazı insanlar da perileri zapt edip kendi istekleri yolunda çalıştırabilirlermiş. İnsanın büyü ile ortaya çıkarıp zapt ettiği periler, hizmet edecekleri insana saçlarından bir tutam verir ve o kişi, bu saç tellerinden yakınca onun hizmetine koşarlırmış. Rivayete göre insanlara fenalığı dokunan cinler ve periler Hz. Süleymân'ın emriyle bir şişe içinde hapsolunarak denize atılmıştır. Bazı havâss (dualar) okumakla peri gibi dîvler (şeytan, ifrit) de şişede hapsedilirmiş. Kendisiyle irtibat kuranla hapsedildikleri bu şişeden konuşurlarmış. (Tarlan, 1998: 118, 125, 249, 266, 292, 666; Onay, 2009: 447)

Aşağıdaki beyitte perilerin şişeye hapsedilmesi ve kendileriyle konuşmak isteyen insanlarla bu şişenin içinden konuşmalarına dair inanışa telmih yapıldığı görülmektedir. Beyitte gaz lambasının cam fanusu içinde yanan dile benzetilen fitilin yanarken çıkardığı sesler konuşma seslerine benzetilmif; böylece cam fanus içinde yanan fitil ile şişeden konuşan periler arasında ilişki kurulmuştur.

Perî bigi sözini halka şişeden söyler

Derûnı sûzişini viricek haber kandîl

(G. 207/6)

[Kandil, içindeki acısını haber vermek isteyince (söyleyeceklerini) insanlara peri gibi şişenin içinden söyler.]

3. Cadıların Var Olduğu ve Suda Batmadıkları İnanışı

Halk arasındaki inanaşa göre geceleri mezardan çıkararak korku verici bir görünüşle ve kötülük yapmak üzere gezen hayalî varlıklara *cadı*, *câdû*, *câzû* denir. (Koçu, 1963: VI/3326; Tulum, 2023: 97) Batıda süpürge üstünde uçma gibi olağanüstü hâller sergilediklerine inanılan cadılara doğuda da inanıldığı, inananlarca birtakım olağanüstülükler atfedildiği ve bu inanışlardan bazılarının klasik şiir metinlerine yansıdığı görülmektedir. Batı dünyasında cadı olduğuna inanılan kişiler ateşe atılarak cezalandırılırdı. Aslında cadıların ateşte yanmadığına, suda batmayacağına da inanılırdı. Bu inanıştan hareketle de Ortaçağ Avrupa'sında cadılardan kaynaklanan kötülükleri önlemek için cadı olduğu düşünülen kişilerin cadı olup olmadığını anlamak için ateşe atılması ya da elleri ve ayakları bağlı şekilde suya bırakılmaları gibi usuller denendiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu yolda *cadı avı* uğruna nice cinayetler işlendiği de bilinmektedir. Türklerin Balkan coğrafyasına hâkimiyetiyle o bölgede yaşayan halklar üzerinden tanıştıkları cadı ve cadıya dair inanışların benimsenmiş olmasa da halk kültürüne girdiği, çeşitli vesilelerle masallarda ve efsanelerde yaşatıldığı görülmektedir. (Şentürk, 2017: II/327-329; Batislam, 2017: 104)

Aşağıdaki beyitte sevgilinin yanağının su; büyücülerin genellikle siyah renkli elbiseler giymelerinden hareketle sevgilinin dudağının kenarlarındaki ayva tüylerinin de renk yönüyle ve güzelliğiyle âşığı büyüleme açısından cadıya benzetildiği görülmektedir. Böylece beyitte cadılara dair inanışlardan biri olan cadıların suya batmadığı inanaşına telmih yapılmıştır.

Ne câdûdur tudağında hatuñ kim

Turur âb üzre kılmaz dâmenin ter

(G. 110/7)

[Dudağının kenarındaki ayva tüylerin nasıl bir cadıdır ki suyun (yanak) üstünde durur da eteği bile ıslanmaz.]

4. Rüyaların Yorumlanabileceği ve Olacıklardan İzler Taşdığı İnanışı

İslâmî literatürde genel olarak rüyalar; *rahmânî* (rüyâ-yı sâdıka, rüyâ-yı sâliha), *şeytanî* ve *nefsanî rüyalar* şeklinde üçe ayrılır. Bu rüyalardan

sadece rahmânî rüyalar, içinde bir hakikat ve gelecekte olacılara dair işaretler taşır. Böyle rüyalarda genellikle verilmek istenen mesaj, tabirine gerek olmayacak kadar açıktır. Eski devirlerden beri bir kısım rüyaların gelecekte olacak olaylardan işaretler taşıdığına inanılmış ve rüya ilmini bildiğine inanılan kişilere rüyalar anlatılarak yorumlanması istenmiştir. Rüyada görülenlerin ne anlama geldiğini açıklayan ilme *rüya ta'bîri*, bu ilmi bilip uygulayan kişiye de *mu'abbîr* denilmiştir.

Aşağıdaki beyitte rüya yorumuna inanılmasına ve rüyanın rüya tabircisine tabir ettirilmesine değinildiği görülmektedir.

Zülfüñi düşde gördüğümü didüm

Dir mu'abbîr ki var uzun seferüñ (G. 178/4)

[(Ey sevgili) Rüya tabircisine, rüyamda (senin) zülfünü gördüğümü söyledim, uzun bir yolculuğa çıkacağımı söyledim.]

5. Hazineseleri Tılsımla Yılanların Koruduğu İnanışı

Eski uygarlıklarda saltanat ya da güç sahibi kişilerin öldükten sonra tekrar dirildiklerinde kendilerine lazım olacağını düşündükleri için tüm mal varlıkları ile gömüldükleri bilinmektedir. Bundan dolayı zamanla yıkık dökük harabe yerler hâlini alan bu yerlerdeki mezarlarda hazineler bulunmaktadır. Yine eski devirlerde ellerindeki değerli eşyalarını özellikle de altınlarını gizleyerek korumak isteyen insanların bu değerli eşyalarını küplerin içine koyarak dikkat çekmeyecek yerlere bilhassa harabelere gömdükleri bilinmektedir. Halk arasında böyle yerlere define gömenlerin bu defineleri türlü tılsımlarla korudukları hatta cinlerin, perilerin, yılanların, ejderhaların (büyük yılanların) yapılan tılsımla hazineleri beklediklerine de inanılır. Divan şairleri; harabelerde hazine bulunduğu, bu hazineleri de tılsımla cin, peri, yılan ve ejderhaların koruduğu inancına şiirlerinde sıklıkla telmih yapmışlardır.

Eskiden banka veya emniyet sandığı gibi mal varlığını koruma yolları olmadığı için hırsızlık ve yağma çok olurmuş. Bu sebeple zenginler, değerli eşyalarını ve paralarını bir çömlek veya küp gibi bir kabın içinde toprağa gömerlermiş. Güya kimsenin el sürememesi ve çalmaya teşebbüs edememesi, edeceklerin de bir fenalığa uğraması için hazineyi gömenler; tılsım yaparlar, böylece bu defineleri muhafazaya korkunç bir yılanı vazifelendirirlermiş. Bazı eski metinlere göre bu tılsımın süresi kırk seneymiş. Bu süreyi geçince yılan kimseye dokunamazmış, define de yılanın olurmuş. (Onay, 2009: 142)

Aşağıdaki beyitte hazineleri korumak için tılsım yapılması ve tılsımla ejderhaların/yılanların hazineleri korudukları inancına değinildiği görülmektedir. Beyitte tılsım/büyü işinin saç kullanılarak yapılması âdetine de gönderme olduğu anlaşılmaktadır.

Mahzen-i sırrına dilde zülfi kufi ursa n'ola
Ejder olur çün tılsım ekser bilürsüz mahzene (G. 295/7)
[Gönüldeki sırlı hazineye sevgilinin saç kilit vursa buna şaşılır mı?
Bilirsiniz ki hazine yanında genellikle tılsımlı ejderha olur.]

6. Büyücülerin/Şamanların Sihir İle Yağmur Yağdırdığı İnanışı

Şamanizm, eski Türklerin inandıkları dinlerden biridir. Bu dinde din görevlisi olan şaman; bu görevi dışında ya da bu görevi ile ilişkili olarak insanların hastalıklarını tedavi ettiği için hekimlik, okuduğu bazı dinî söz ya da şiirlerle şairlik, gelecekte haber vermek ile falcılık/büyücülük, hava olaylarına müdahale ederek kar ve yağmur yağdırmak gibi tabiat olaylarının meydana gelmesine tesir ederek kâhin/büyücülük gibi görevleri de yerine getirir. Şaman/kam/baksi; fırtına çıkarmak, yağmur veya kar yağdırma işini yaparken *yada* taşını kullanır.

Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri yaygın olan bir inanca göre *yada* taşını büyük Türk tanrısı, Türklerin cedd-i âlâsına hediye etmiştir. Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lüğâti't-Türk'ün yat* maddesinde *yatın* bir nevî kahinlik olduğunu belirttikten sonra farklı Türk boylarında *yat*, *yada*, *sata*, *cay*, *cada* gibi farklı şekillerde isimlendirilen bu taş ile şamanların rüzgâr estirip yağmur ve kar yağdırdıklarından hatta yaz günü çıkan bir yangını söndürmek için *yada* taşı kullanılarak kar yağdırıldığını kendisinin de gördüğünden bahseder. (Atalay, 1999: 3; İnan, 1986: 160)

Divan şiirinde *yada* taşı ve bu taş ile yağmur yağdırılmasına dair inanışların yer aldığı beyitlere rastlanır. (Geniş bilgi için bk. Eflatun, 2023: 586-590; Yeşilbağ, 2021: 835-836) Aşağıdaki beyitte sevgilinin saçına duyduğu özlemle sürekli ağlayan Cem'in gözyaşlarının çokluğu, ışıltısı ile Ülker Yıldızı'yla; sevgilinin saçlarının da siyah rengi ve yağmur yağdırmasıyla büyücü (şaman) ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Bu ilişkilendirmede eski Türklerdeki şamanların sihir ile yağmur yağdırdıkları inanışının akla getirildiği söylenebilir.

Çeşm-i Cem'den sihr ile dâ'im hayâl-i zülfi-i dost
Ülker indürür yire her lahza câdûlar gibi (G. 343/5)

[Sevgilinin zülfünün hayali, büyücüler gibi sihir ile Cem'in gözünden Ülker yıldızlarını sürekli yere indirir.]

E. Devlete Ait İş ve İşlemlerle İlgili Kültürel Unsurlar

1. Delilerden Bâc ve Harâc Vergileri Alınmaması

Bâc, *tâbi olanın hükümdara vermek zorunda olduğu para veya hediye* anlamındadır. Fâtih Sultân Mehmed'in Kanunnâme'sinde ise bir alışveriş vergisi anlamında olmasına rağmen bâc, zamanla genel olarak vergi anlamında kullanılmıştır. Şehirlere mahsus her türlü alım ve satımdan, şehirlere gelen mallarla esirlerden alınan akçeye de yine bâc denilmiştir. Aslında bâc ifadesi ile farklı tipteki vergilerin karşılandığı anlaşılmaktadır. *Bâc-ı ağnâm, bâc-ı bâzâr-ı esb, bâc-ı bâzâr-ı galle, bâc-ı büzürg, bâc-ı damga, bâc-ı hamr, bâc-ı kanare, bâc-ı kırtıl, bâc-ı resmî, bâc-ı revendegân, bâc-ı tamga, bâc-ı ubûr* gibi. (Yılmaz, 2010: 52, 53)

Lügat manası ile harâc, *toprağın mahsulünden veya çalışan kölelerin emeğinden elde edilen şeydir*. Sonraları toprak mülkiyetinden dolayı devlet tarafından fertlerden alınan vergi anlamında kullanılmıştır. Şer'î anlamda da Müslüman olmayanlardan alınan vergidir. İki çeşittir. Biri insanların şahsından alınan *harâc-ı ru'ûs* veya *baş vergisi*dir buna *cizye* de denir. Diğer *harâc-ı arazi* yani toprak vergisidir. Mükellef, İslâmiyet'i kabul ederse baş vergisi düşer; ancak arazi vergisi devam ederdi. (Ünal, 2011: 293) Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıla kadar *cizyeyi* ifade etmek için genellikle *harâc* kelimesi kullanılmış, daha sonra *cizye* veya *cizye-i şer'î* kelimelerinin kullanımı yaygınlaşmıştır. Hz. Ömer döneminde uygulanan vergi oranları, Osmanlı Devlet yetkilileri tarafından da kabul edilmiştir. Cizye, devletin en önemli gelir kaynaklarından birini oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde 15-75 yaş aralığındaki erkekler, cizye vermekle mükellef sayılmış; ancak yaşlılar, dilenciler, papazlar, akıl sağlığı yerinde olmayanlar ve sakatlar cizyeden muaf tutulmuştur. (Gölen, 2003: 41, 42)

Aşağıdaki beyitte Osmanlı Devlet geleneği içerisinde akıl sağlığı yerinde olmayan kişilerden baş ve haraç vergileri alınmamasına değinilmiştir. Beyitte aşkta sabır göstermenin sahip olunan mal/ürün/zenginlik karşılığında verilen vergi gibi görüldüğü, aşkın vergisinin de sabır olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Beyitte âşığın mecnunluk seviyesine geldiği bu sebeple artık ondan daha fazla sabır göstermesinin istenmeyeceği de dile getirilmektedir. Zira delilerden vergi alınmaz.

Dilden atma ihtimâl-i sabrı kim

Kim alur dîvâneden bâc ü harâc

(G. 26/2)

[Gönlünden sabır (sonunun selamet olacağı) ihtimalini çıkarma; çünkü divanelerden vergi alınmaz (sabretmesi istenmez).]

2. Şehir Güvenliğinin Asesler Tarafından Sağlanması

Ases, şehirlerde gece gündüz güvenlik ve asayişini sağlayan bekçi demektir. Asesler, başlarına yeşil çuhadan çatal kalafat ya da üsküf, arkalarına zağra yakalı ve yeşil kaplı divan kürkü, altlarına ak çakşır ve ayaklarına da sarı yemeni giyerlerdi. Aseslik Fâtih Sultân Mehmed zamanında kurulmuş olup elleri asâli bu erler, şenlik zamanında sahaya çıkan seyircileri düzene sokup yolları açmak, idam vb. mahkeme kararlarını icra etmek, cuma günleri sadrazamın gideceği cami yolunun güvenliğini sağlayıp sadrazamı selamlamak gibi görevleri de ifa ederlerdi. (Pakalın, 1983: I/93; Şentürk, 2016: I/361) Meyhaneleri de asesbaşı ile asesler teftiş ederlerdi. Bazen para sızdırmak için bazen de hakikaten kendini bilmeyecek derecede sarhoş akşamcıları yakalayıp götürürlerdi. (Koçu, 1959: II/1098) Her türlü insanın yaşadığı İstanbul gibi büyük şehirlerde gece karanlığında çıkması muhtemel kargaşalıkları önlemek ve asayişini temin için ramazan ayı müstesna olmak üzere belirli vakitten sonra halkın fenersiz dışarıda gezmesine hatta fenerli de olsa sokağa çıkmasına izin verilmez, bu yasağa uymayanlar kadıya götürülüp muhakeme edildikten sonra makul ve mazur sebepleri yoksa genellikle toplum hizmeti denebilecek işlerde söz gelimi hamam külhanına odun taşımak gibi işlerde çalıştırılırdı. Bazen de değnek cezasına ve tazminata mahkum edilirdi. Bunların takibi, uymayanlara ceza verilmesi işini de yine asesler ve subaşılar yapmaktaydı. (Şentürk, 2020: IV/ 401; Ünal, 2011: 624; Djevad, 1974: 10; Mantran, 1991: 78)

Aşağıdaki beyitte gece dışarıya çıkılmasının yasak olması âdetine, buna uymayanların tespiti işini aseslerin yaptığına, özellikle de gece dışarı çıkanların aseslerden çekinip korktuklarına değinildiği görülmektedir. Beyitte sevgilinin zülfüne varmak isteyen âşğın sevgilinin gözünden korkması dile getirilirken göz ile aseslerin işi olan gözetleme fiili arasında ayrıca bir ilişkinin kurulduğu da anlaşılmaktadır.

Dil zülfüne varmağa gözüñden üşenür kim

Şeb-revlik iden kişi 'asesden hazer eyler

(G. 41/4)

[Gönül, zülfüne ulaşmak ister de gözünden korkar; geceleyin dışarıda gezinen kişi, gece bekçisinden (elbette) korkar.]

3. Kaba/Hilat Giydirilmesi

Kaba üstlük, üste giyilen önü açık giysi, entari, önü açık kaftan, müzeyyen libâs, hilat, cübbedir. Kabâ, kaftan veya hilat giydirme bir âdetti. Mükâfat nişanesi olan bu görkemli giysiler, padişahlar tarafından sadrazamlar ve vezirlere giydirilir, onlar da kendilerinden daha aşağı rütbede olanlara bir merasim ile giydirirlerdi. Bu âdet, daha çok bir memuriyete atama sırasında veya bir hizmet/yararlık karşılığında yapılırdı. (Şemseddin Sâmî, 2018: 460, 812, 834; Tulum, 2023: 249, 340)

Hilat, tevcih olunacak zatın sıfat ve mevkiine göre değişirdi. Vezirlere seraser kaplı samur kürk, diğer devlet erkânına sade hilat giydirilirdi. Nadiren büyük hizmetleri görülen beylerbeylere iki hilat giydirildiği de olurdu. Hilat padişah tarafından sarayda, sadrazamlar tarafından Bab-ı Âli’de giydirilirdi. Sadrazamlar tarafından memuriyet verilen kişi resmi davetiye ile Bab-ı Âliye çağrılır, bu kişi teşrifatçı tarafından sadrazamın yanına götürülür, sadrazam ayakta olduğu hâlde teşrifatçı tarafından irade-i seniyye okunduktan sonra “filan memuriyet filan paşa veya efendi uhdesine tevcih” diye seslenilir ve hilat giydirilirdi. Hilat giyen kişi, sadrazama teşekkür ederdi. Bu uygulamaya aynı zamanda *icra resmi* denirdi. II. Mahmut tarafından yapılan yenilikler sırasında hilat giydirilmesi de kaldırılmıştır. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde de padişahlar; taltif etmek istedikleri devlet erkânına murassa saat, altın tabaka, enfiye kutusu gibi hediyeler vermeye devam etmişlerdir. (Pakalın, 1983: 53, 54)

Hilat giydirme için Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* adlı eserinde özetle şunları belirtmektedir: Osmanlı hükümdarlarının herhangi bir kimseye taltif için hilat vermeleri, Osmanlı sarayında pek eski bir âdettir. Aslında bu âdet, İslâm devletlerinde daha Emevîlerden itibaren görülmüştür. Emevîlerde hükümdarlara mahsus nakış ve yazılar ile işlenmiş mükellef libaslar olan *tırâz* ve bunların dokunduğu yerler olan *dârü’t-tırâz*ların mevcudiyeti bilinmektedir. Tırâzların hazırlanması ve taltif edilecek kişilere verilmesi yani *hilat ihsan etmek*, doğrudan doğruya hâkimiyet hukukundan sayılmaktaydı. Bu âdet sonraları Abbasîler, Tahirîler, Saffarîler, Gazneliler, Selçuklular, Fatimîler, Eyyubîler, Memlûklüler, Harizmşahlar, Anadolu Selçukluları ve nihayet Osmanlılarda da uygulanmıştır. Bu âdetin Sâsâniler, Çinliler ve Moğollar’da hatta eski

Mısır'da Firavunlar tarafından dahi uygulandığı bilinmektedir. Bazı kaynaklarda ifade edildiği gibi Osmanlılarda var olan hilat âdetinin Bizans etkisiyle olduğunu söylemek doğru değildir. Her ne kadar bu âdet Bizans'ta da olsa da Osmanlılarda bu âdetin olmasını Bizans tesiri ile değil, Osmanlılardaki Emevî ve Fatimî tesirinde aramak daha doğru ve mantıklıdır. (Köprülü, 1981: 186, 187)

Haram kılmak, kendini mahrum bırakmak, haram aylarına veya Harem bölgesine girmek anlamlarına gelen *ihrâm* kelimesi; terim olarak hac veya umreye niyet eden bir kişinin diğer zamanlarda yapması helâl olan bazı davranışları, hac ve umrenin rükünlerini veya bütün âdâbını tamamlayınca kadar kendine haram kılmasını ifade eder. Türkçede *ihrâma* girmek tabiri ile hac ve umre süresince giyilmek üzere hazırlanmış beyaz renkli dikişsiz dokumaya bürünmek anlaşılmış, bu kumaşlar da *ihrâm* veya *ihrâmlık* olarak isimlendirilmiştir. (Öğüt, 2000: XXI/539)

Aşağıdaki beyitte taltif için hilat giydirilmesi âdetine değinildiği görülmektedir. Beyitte ayrıca *ihrâm*da iken dikişsiz elbiseler giyilmesi rüknüne de yer verilmiştir. Bu bağlamda hilat dikişli, işlemeli, gösterişli bir kıyafet olduğu için *ihrâm*da iken giyilmesi mümkün olmayacaktır. Beytin arka planında en yüce makamın âşıklık olduğundan hareketle hakiki âşik olanın dünyalık makam mevki veya herhangi bir şeye itibar etmemesinin gerektiği dile getirildiği de söylenebilir.

Giymesün devlet kabâsın hırka-i 'ışkuñ giyen
Çünkü *ihrâm* üzre giymez mahrem olanlar libâs (G. 136/2)
[Senin aşkının hırkasını giyen, devlet hilatini giymesin; çünkü *ihrâm*'da olanlar, (dikişli) elbise giyemezler.]

F. Yıldızlarla İlgili Kültürel Unsurlar

1. Kıyamet Günü Güneşin Batıdan Doğması

Kıyamet terimi İsrail tarafından sura ilk üfürüldüğünde bütün insanların ölümünün ardından sura ikinci kez üfürüldüğünde bütün insanların dirilmesi anlamındadır. İfade, günlük dilde ise genellikle dünya hayatının bitirileceği, bütün canlıların öleceği, ahiret hayatının başlayacağı gün anlamına gelecek şekilde kullanılır. Kıyametin ne zaman kopacağına tam olarak bilinemeyeceği Kur'an ve hadiste belirtilmiş olmasına rağmen İslâm'ın zikredilen iki ana kaynağında da kıyametin yaklaştığı ya da koştığı zaman yaşanacak bazı olaylar hakkında bilgiler verilmiştir. Kıyametin alâmeti sayılan bu hadiselerden

bazıları şunlardır: Ye'cüc ve Me'cüc gelecek (Enbiyâ, 21/96), dabbetül arz çıkacak (Neml, 27/82), gökyüzünde insanları saracak bir duman yayılacak (Duhân, 44/11-12), ay yarılacak (Kamer, 54/1), dağlar birbirine çarpıtılarak toz edilip savrulacaktır. (Hakka, 69/13-15; Tâ-Hâ, 20/105) Hadislerde de kıyametin kopmasına yakın bir zamanda olacak bazı olaylardan bahsedilmiştir. İmin ortadan kalkıp cehaletin yerleşmesi, sarhoşluk veren içkilerin yaygınlaşması, zinanın alenî hâle gelmesi, köle kadının efendisini doğurması, çobanın zenginleşerek bina yapmakta yarışması, zekât verilecek kimse bulunamayacak kadar servetin çoğalması gibi bazı olaylar hadislerde kıyametten önce vuku bulacaklar arasında sayılmaktadır. (Yavuz, 2022: 522) Sahabenin kendi arasında kıyamet hakkında konuştukları esnada onların yanına gelen Hz. Peygamber, Huzeyfe b. Esîd el-Gifârî'nin naklettiğine göre kıyametten önce on alâmet görmeden kıyamet kopmayacağını belirtmiş ve bu on alâmeti şöyle sıralamıştır: Duhân (duman), Deccâl, Dâbbe, güneşin batıdan doğması, Hz. İsâ'nın yeryüzüne inmesi, Yecüc ve Mecüc; doğuda, batıda ve Arap yarımadasında yerin batması, Yemen'den çıkacak olan ateş. (Soğukoğlu, 2018: 1055)

Aşağıdaki beyitte kıyametin kopmasından önce gerçekleşecek olup büyük alâmetlerden kabul edilen güneşin batıdan doğmasına değinildiği görülmektedir.

Gün yüzünü seherde garbdan yaña gören dir

Mahşer nişânlarından bu bir 'alâmet ancak (G. 170/4)

[(Ey sevgili!) Seherde batı tarafından güneş (gibi parlayan) yüzünü gören, bu durum; kıyamet alâmetlerinden biridir ancak, der.]

2. Akîk Taşının Rengini Süheyl Yıldızı'ndan Aldığı İnanışı

Akîk; kahverengi, siyah, kırmızı, sarı, beyaz ve bakır renklerinde bir tür kuvars taşıdır. Rengini tesir ettiği şeye kırmızı renk verdiği kabul edilen Süheyl Yıldızı'ndan aldığına inanılır. Sıradan taşlara Süheyl Yıldızı'nın ışığı vurduğunda bu tesir ile taşların akîk taşına dönüştüğü inancı, eski şiirde de kendisine yer bulmuştur. Yeryüzünde Süheyl Yıldızı'nın en parlak görüldüğü yerin Arabistan'ın güneyinde bulunan Yemen ülkesi olduğuna, bu sebeple en iyi akîk taşlarının Yemen'den çıkarıldığına dair inanış sebebiyle de bu taş, şiir geleneğinde sıklıkla *akîk-i Yemenî* şeklinde yer almış veya *Yemen* kelimesiyle birlikte kullanılmıştır.

Aşağıdaki beyitte akik taşının rengini Süheyl Yıldızı'ndan aldığı inancına dolaylı da olsa telmih yapılırken diğer taraftan da dünyada Süheyl Yıldızı'nın en parlak olarak Yemen'den görüldüğü inancına istinaden bu taş için *akik-i Yemen* ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.

Evvel Süheyl eşküm ile perveriş bulur
Andan tutar 'akik-i Yemen rengini şafak (G. 174/3)
[Önce Süheyl Yıldızı, gözyaşıyla beslenir, ondan sonra şafak, Yemen akiği gibi kırmızı renk alır.]

3. Uyku Getirmesi İçin Yıldız Sayılması

Bazen insanın uykusu bir türlü gelmez. Bu durumun çok farklı sebepleri olabilir. Ancak özellikle can sıkıntısı ve zihin meşguliyeti gibi hâller insanı uyutmaz. Divan şiiri ve âşıktan bahsediliyorsa âşığı uyutmayan, mutlaka sevgiliye duyduğu hasretle içine düştüğü kederlerdir. Şiirlerden hareketle eski devirlerde gece uyuyamayan ya da bir sebepten uykudan uyanan ve tekrar gözü uyku tutmayan kişilerin yıldız sayarak uykularını getirmeye çalışmalarının bir âdet olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki beyitte eski zamanlarda var olan bu âdete Cem Sultân'ın da yer verdiği görülmektedir.

Gussa-i zülfüñ ile subha dek ay yüzüñ añup
Gice seyyâre sayar dîde-i giryân uyumaz (G. 133/5)
[Sabaha kadar saçının kederiyle ay yüzünü düşünüp ağlayan gözlerim, uyuyamaz (da bütün) gece yıldız sayar.]

G. Alet/Eşya İle İlgili Kültürel Unsurlar

1. Kılıca Su Verilmesi

Divan şiirinde adı en çok geçen savaş aleti olan kılıç birçok özelliği ile şiirlerde yer almaktadır. Kılıç yapımında kullanılan malzemeye uygun zamanda su vermek, kılıfı, cilalanması, keskinleştirilmesi şiirlerde kılıçla ilgili değinilen hususlardandır. (Koç Keskin, 2018: II/200)

Meşhur savaş aleti kılıç için Taberî, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi)* adlı eserinde bazı savaş aletleri ile birlikte kılıcın da Cemşid tarafından icat edildiğini belirtir. (Taberî, 2007: I/230) Eski dönemlerden beri sağlamlığı için demire su verilerek kılıcın çelikleşmesi sağlanmıştır. Kılıcın çelikleştirilmesi sırasında verilen su ve suyun miktarı çok önemliydi. Zira az su verilmesi kılıcın eğri olmasına, gereğinden fazla su verilmesi de kılıcın kolay kırılmasına neden olur.

Kemankeş Mustafa Ağa, eserinde unutulmasını istemediği ve saklanan bir bilgiyi hayır dua almak için ilan ettiği notunu düşerek bizzat kendisinin tecrübe ettiği bir usul ile hazırlanan su kullanılarak çok sağlam temren, kılıç veya bıçak yapımının mümkün olduğunu ifade eder. Bu tarife göre 1 okka sönmemiş kireç, ½ okka pelit külü, ½ bevrekü'l-ermeni (soda), ½ cenkâr (bakır çalığı), ½ sarı zırnıh, 1 okka yaban soğanı suyu, 2 okka turp suyu ve 1 okka katran; kaba konup hamur hâline getirilmek üzere güneşe bırakılır. Sonra bu karışımın olduğu kap, ateşe konarak rakı damıtılır gibi imbikten geçirilerek damla damla toplanır. Bu şekilde elde edilen suyun bir okkası, bir kılıca su vermeye kâfidir. Bu sudan verilen kılıçla bir zırha vurulsa zırh, paramparça olurmuş. (Bikkul, 1961: 26)

Aşağıdaki beyitte kılıç veya temren gibi kesici aletler imal edilirken demire su verilip çelikleştirilen malzemenin kullanılması âdetine değinildiği görülmektedir.

Şol dil-i sengînuñe kâr ide diyü âh kim

Tîri peykânın yaşumla âb-dâr itsem gerek (G. 184/4)

[Şu taş kalbine tesir etsin diye âhımın okunun temrenini gözyaşımın sulamam gerekir.]

2. Papağan Kafeslerinin Demirden Yapılması

Gagaları büyük ve çok güçlü hayvanlar olduklarından kemirerek kırıp kafesten kaçmamaları için papağanlara dövme demirden kafes yapılması, eski bir âdettir. Papağanlar pahalı hayvanlar olduklarından kırıp kaçmasını engellemek için de papağan kafeslerinin demirden yapıldığı düşünülebilir. Aşağıdaki beyitte temren saplanmış gönlün demir kafese, sevgilinin ayva tüylerinin gönlündeki hayalinin de bu demir kafes içindeki papağana benzetildiği anlaşılmaktadır. Beyitte *âdet* sözcüğünün de *gelenekselleşmiş alışkanlık* anlamında kullanılmış olduğu dikkati çekmektedir.

Gitmesün peykânlu gönlümden hayâl-i hatt-ı dost

Çünkü 'âdetdür olur tûtüye âhenden kafes (G. 135/2)

[Ok temreni saplanmış gönlümden sevgilinin ayva tüylerinin hayali gitmesin; çünkü papağana demirden kafes yapılması âdettir.]

3. Kesici Aletlerin Eğelenmesi

Bıçak, hançer, kılıç gibi savaş aletleri; kullanıldıkça veya kullanılmadan bir kenarda bekledikçe dahi temizlenmek ve

keskinleştirilmek için bakım ve cila ister. Bu açıdan kesici aletler için *çarha çekmek* olarak da ifade edilen bileme işlemi yapılması, oldukça önemlidir. Osmanlı döneminde kesici savaş aletlerini bileylemek için kullanılan taş *fesân, kösre, seng-i ferah, seng-i fesân, zağ* denir.

Aşağıdaki beyitte kesici aletlerin özellikle keskinleştirilmek için bileği taşına sürülmeleri âdetine yer verildiği görülmektedir. Beyitte Cem, sevgilisinden hançerini kendi mezar taşına sürerek keskinleştirmesini istemektedir. Bu isteğin mezar/mezar şâhidesi yapımında malzeme olan mermer ve granitin sert olduğu için kesici aletleri bileylemekte de kullanıldığından kaynaklandığı düşünülebilir.

Sür hancerüñi meşhedi taşına Cem'ün kim

Çâk eylemeğe sînesini kâr-ger olsun (G. 246/7)

[(Ey sevgili) Hançerini Cem'in mezar taşına sür ki sinesini parçalamak için keskin olsun.]

4. Avcı Kuşların Ayaklarına Çan Takılması

Arapça bir kelime olan *ceres* sözcüğü için Türkçede *çan, çingirak, zil*; Farsçada *derâ* sözcükleri kullanılır. Avcılıkta kullanılan yirtıcı kuşların havaya salındıktan sonra ağaçlık, ormanlık arazide buldukları yeri tespit edebilmek için ayaklarına *ceres* takılması âdetti. Avcı, ayağına *ceres* takılan kuşun hareket etmesiyle çıkan çan sesini takip ederek avı bulabilmektedir. Bu sebepten özellikle kuş avlarında avlanan kuşun bulunmasında şahin ve doğan gibi kuşlardan istifade edilirken bu kuşların ayağına *ceres* de takılmakta idi.

Sevgilinin âşığı avlayan bir avcı, saçının tuzak, âşığın av olarak değerlendirildiği aşağıdaki beyitte gönül derdi sebebiyle âşığın inlemelerinin de yüksek sese sahip olmak açısından avcı kuşların ayağına bağlanan *ceres* olarak değerlendirildiği görülmektedir. Beyitte yerlerinin tespit edilmesi için avcı kuşların ayaklarına *ceres* takılması âdetine gönderme de yapılmıştır.

Bu dil-i nâlânı zülfünden niçün dûr eyledün

Çün şikâr olmak da lâzımdur *ceres* şehbâz ile (G. 278/3)

[(Ey sevgili) Bu inleyen gönüllüyü (âşığı) niçin saçından uzaklaştırdın; zira avcı doğan kuşuna *ceres* de olması lazımdır.]

H. Güzel Hasletlerle İlgili Kültürel Unsurlar

1. Misafirlige Boş Elle Gidilmemesi

Türk kültüründe eskiden beri büyük bir ihtimamla riayet edilen âdetlerden biri de misafirlige ve insanların bir araya gelip vakit geçirdikleri meclislere imknlar ölçüsünde eli boş gitmemek, tatlı, tuzlu yiyecekler veya meyve götürmektir.

Sevgilinin kızgın bakışı, âşığın sinisini yaralar ve kanatır; yani onu elemelere salar. Eski şiirde sevgilinin *gamze* denen hiddetli yan bakışı bir oka benzetilir. Âşığın sinisini kanlara bulayan bu yan bakış, aşağıdaki beyitte âşığı ziyaret etmiş bir misafir olarak değerlendirilmiş; ayrıca ok ve okun sinede sebep olduğu yara ve kanlar da hediye yerine sayılmıştır. Bu yönüyle beyitte misafirlige eli boş olarak gidilmemesi, bir hediye götürülmesi âdetine telmih olduğu görülmektedir.

Gamzeñ hadengi cn  dili hn idüp didi

Boş elle gelmemeğe bunu ermagn tutuñ (G. 186/6)

[Sevgilinin yan bakış oku; bedeni ve kalbi kan ederken bunu, armağan sayın da (beni misafirlige) boş elle gelmemiş (olarak) kabul edin, dedi.]

2. Dost veya Sevgililerin Birbirlerine Hatıra Olacak şeyler Hediye Etmeleri

Birbirlerinden ayrılacak arkadaş, dost ya da sevgililerin ayrılmadan sevdiklerine kendilerini hatırlatacak hediyeler vermeleri eski bir âdettir. Birbirinden uzak düşen kişilerden birinin diğerine verdiği hediye; hediye alan için arkadaşını, dostunu, sevdiğini unutturmayan hatırasını canlı tutan bazen de ayrılık acısını dindirerek teselli veren bir işlev üstlenir. Sevgilinin âşığına saından bir miktar keserek yadigr olarak vermesi de bu kapsamda düşünülebilecek eski bir âdettir ve bu duruma aşağıdaki beyitte değinilmektedir.

Didi gel kes zlfmi al yd-gr olsun didüm

Kendü ‘mrmden kesem bir kılın anuñ kesmeyem (G. 227/5)

[(Sevgili) Gel, yadigr olması için saımdan kes, al dedi; ömrümden feda ederim de onun saından bir kılı bile kesemem.]

I. Bitkilerle İlgili Kültürel Unsurlar

1. Cennet Meyvelerine Doyulmaması

Kur’an-ı Kerim’de cennet ehline çok farklı nimetler yanında çeşitli meyveler ikram edileceği haber verilmekte ve bazı meyveler de ismen

zikredilmektedir. Rahmân Suresi 68. ayette hurma ile nardan, Vâkıa Suresi 28-29. ayetlerde kiraz ile muzdan ve Nebe Suresi 31-32. ayetlerde üzümünden bahsedilmektedir. Halk arasında cennet nimetlerinin tükenmeyeceğine, tatlarının dünyadaki tatlara benzemeyeceğine, ne kadar yenilse de bu nimetlere/meyvelere doyummayacağına inanılır. Kuran-ı Kerim'de de bu inancı destekleyen ayetler bulunmaktadır. Söz gelimi Fâtır, 35/35. ayette "*O, lütfuyla bizi sonsuza kadar kalıncak yurda (cennet) yerleştirdi. Orada bir yorgunluk dokunmaz. Bize orada usanç da gelmez.*" buyrulmaktadır. Halk arasındaki cennette bııkma, usanma olmadığı inancının bu minvaldeki ayetlerden kaynaklandığı düşünülebilir.

Aşağıdaki beyitte âşğın sevgilinin dudağına doyamaması, dudağın cennet meyvelerine benzetilmesiyle ve cennet nimetlerine/meyvelerine doyum olmayacağı inancına telmih yapılmasıyla izah edildiğı görölmektedir.

Didüm niçün lebüñ şeftâlusı kandine dil kanmaz

Didi ki meyve-i cennet müzîl-i işihâ olmaz (G. 118/3)

[(Sevgiliye) Dudağının şeftalisinin tatlılığına gönül neden doymaz dedim; (o sevgili) cennet meyvesi, iştağı gidermez, dedi.]

2. Güçlendirmek İçin Bitkilere Odun Külü Verilmesi

Bitkilerin topraklarındaki mineralleri kaybetmesi, zamanla vitaminsiz kalıp sararıp solmasına; hatta ölümüne neden olur. Bunu önlemek için bitkilere yanmış organik malzemelerin geride kalan kısımları olan kül verilmesi eskiden beri uygulanan bir âdettir. Zira külün içinde bitkilerin büyüyüp gelişmesinde gerekli olan potasyum, karbon, fosfor, magnezyum, kalsiyum, klor, bakır, kükürt, demir, çinko ve sodyum elementleri bulunmaktadır. Özellikle fosfor, magnezyum ve kalsiyum, bitkilerin güçlü köklere sahip olmasında çok önemlidir. Çünkü kökleri sağlıklı olan bitkiler, sağlıklı büyür ve gelişir. Bu bağlamda meşe ve ıhlamur külünün bitkilere daha faydalı olduğu da bilinmektedir.

Âşğın yanan ciğerrinin küle, sevgilinin yüzünün ve yanağının da güle benzetildiğı aşağıdaki beyitte sevgilinin ateş gibi yanan gül yanağının ateşiyle âşğın küle dönen ciğerrinin bu güle benzetilen yanağı besleyip gelişimini sağladığı dile getirilmektedir. Beyitte *odun* sözcüğünün hem *ateş* hem de *parçalanmış ağaç* anlamları akla gelecek şekilde kullanımı da dikkati çekmektedir.

Çiğerüm yakdı kül itdi gül-i ruhsârûñ odı
Ol güle neşv ü nemâ viren ol oduñ külüdür (G. 80/2)
[(Ey sevgili, senin) Gül yanağının ateşi, çiğerimi yaktı; kül etti. O gülün serpilip gelişmesini sağlayan da o ateşin külüdür.]

İ. Yazma Eserlerle İlgili Kültürel Unsurlar

1. Yazma Eserlerde Sah Kaydı Kullanılması

Sah (صح) kelimesi *doğru*, *yanlıssız* anlamında olup eskiden metinlerde *kabul* ve *doğru* işareti olarak kullanılmıştır. (Tulum, 2023: 650) Bu işaretin Osmanlı döneminde üç ayrı kullanım yeri olduğu görülmektedir. Bunların ilki Osmanlı bürokrasisinde özellikle sadrazamın bir metinde yazılanları görüp doğru ve uygun bulunduğunu ifade etmek, ikincisi bilhassa yazma eserlere derkenar olarak düşülen notlarla metindeki bazı kelimelerin diğer nüshalarla karşılaştırılması neticesinde düşülen kayıtların sıhhati ve doğruluğunu anlatmak, üçüncüsü de darphanelerde altınların üzerine ayarının yerinde ve sağlam olduğunu göstermek için vurulan işaret olarak kullanılmaktadır. Bu işaret, (صح) şeklinde kalın bir kalemle yazılır ki buna *sah çekmek* denir. (İpşirli, 2008: 91) Yazma eserlerde bilhassa sima ve kıraat esnasında müellif tarafından yaptırılan tashihlerin yerlerini tayin için satırların yanı başına yazılır. Düzeltilen ya da ilave edilen kelime veya ekler yazıldıktan sonra konur. Genelde bunlar, müellif yazısı olur ki böylece müstensih hattından ayrılabilir. Sah kaydının bulunduğu nüsha kıymetli bir nüshadır. (Abdulkadiroğlu, 1997: 542)

Aşağıdaki beyitte sevgilinin zülfünün *sah kaydı* ile ilişkilendirildiği görülmektedir.

Galat tasavvur iderdüm hatuñ irişdüğini
Yanıda zülfün eğer çekmeseydi kayd-ı sahîh (G. 31/2)
[(Ey sevgili) Zülfün yanıda sahîh kaydı çekmeseydi ayva tüylerinin büyüdüğünün (söylenmesinin) yanlış olduğunu düşünürdüm.]

2. Mushaf'lara Vakıf İşaretlerinin Konması

Osmanlı hattatları, Mushaf yazımında uyulması gereken bazı esaslar belirlemişlerdir. Güzel bir yazı için hattatın kabiliyetinin yanı sıra kalem, mürekkep ve kâğıt gibi malzemenin de kusursuz olması önem taşırdı. İmalâthanelerde üretilen en kaliteli beyaz ve pürüzlü ham kâğıt seçilir, soğan kabuğu, kırmızı böceği, cehri ve safran gibi maddeler kaynatılarak elde edilen suya kâğıt tabakaları batırılır, gözü yormaması

için de renklendirilirdi. Kuruduktan sonra âharlanır, mührelenir ve ağırlık altında en az bir yıl bekletildikten sonra istenilen ebatta kırılır, forma hâline getirilirdi. Kur'an metninin boyutları ve satır araları belirlenir, hazırlanan mustar aletiyle bütün yapraklar mustarlanırdı. Yaprakların yazımı sağ diz dikilerek altlık üzerinde yapılır, yazı için hazırlanmış is mürekkebi, kamyş kalem veya cava kalemi kullanılırdı. Kur'an metni yazıldıktan sonra daha ince bir kalemlle hareke, kırmızı mürekkeple secâvend/vakf işaretleri konur ve sayfalar tezhip edilirdi. (Serin, 2020: XXXI/ 252)

Vakf ve ibtidâ ilmi, Kur'an ilimleri olarak anılan ilimler topluluğu içerisinde önemli bir yere sahiptir. *Vakf*, mananın ve maksadın tamam olduğu, uygun duraklarda okumayı kesip nefes almak; *ibtidâ* ise mana bütünlüğüne uygun düşen yerlerden başlamak suretiyle Kur'an-ı Kerim'i okumak demektir. Kur'an ilimleri içinde önemli bir ilim olan vakf ve ibtidâ, kıraat için olduğu kadar tefsîr için de önemlidir. (Kayhan, 2006: 339) Bu önem doğrultusunda yıllar içerisinde Kur'an-ı Kerim'deki vakf ve ibtidâ yerlerinin bazen özel işaretlerle ve kırmızı mürekkeple gösterilmesi bir âdet olmuştur. Osmanlı sahası Mushaf'larında da bu âdete uyulmuştur.

Aşağıdaki beyitte Kur'an-ı Kerim'in doğru ve anlama dikkat edilerek okunmasını sağlayan unsurlardan olan vakfa ve vakfı belirtmek için siyah ya da kırmızı mürekkeple sayfaya yazılan işaretlere dikkat çekilmektedir. Ayva tüyelerinin sevgilinin güzelliğine güzellik kattığının ifade edildiği beyitte ayva tüyleri ile *hat*; dudak ile de kırmızı renkli olup göze güzel görünmek açısından vakf işaretleri arasında ilgi kurulduğu görülmektedir.

Hattuñ oldı âyet-i hüsn ü lebüñ vakfı anuñ

Olıcak sürh u siyehle vakf-ı âyet hoş durur (G. 60/2)

[Ayva tüylerin güzellik ayeti, dudağın da o ayetin vakfı oldu. Ayetlerdeki vakf, siyah ve kırmızı (mürekkep) ile olunca ne hoştur/ ne hoş durur.]

3. Tefe'ül Edilmesi

Tefe'ül; sözlük anlamıyla *fal açma, fala bakma, uğur sayma, hayra yorma* anlamlarındadır. Edebî bir kavram olarak tefe'ül, özellikle kitap falı olarak bilinir. Farklı usulleri olmakla birlikte genellikle kutsal kitapların, tanınmış şairlerin divanlarının veya dinî, tasavvufî bazı eserlerin bir niyet veya dilek tutularak rastgele açılması neticesinde göze

ilk çarpan ifadelerin okunarak yorumlanması, *tefe'ül* veya *tefe'ül etmek* olarak tanımlanmıştır. Tefe'ül edilmesinde bazen bir konuyla ilgili tereddüt ve şüphelerin giderilip bir karar verilmesinin, bazen de toplum açısından önemli bir konuda neticeye varmanın amaçlandığı görülmektedir. Yıldız falı, remil falı, el falı, çiçek falı, kuş falı gibi çeşitleri olmakla birlikte tefe'ülün en sık rastlanan türü kitap falıdır. Bu amaçla Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere Mevlânâ'nın Mesnevî-i Manevî'si; Fuzûlî, Atâyî, Hayâlî, Yûnus Emre, Niyazî Mısırî divanları ayrıca Hâfız, Örfî ve Enverî divanları ve Sa'dî-i Şîrâzî'nin Gülîstan gibi İran sahası eserleri de kullanılmıştır. Tefe'üle başlamadan evvel abdest alma, kibleye doğru yönelerek oturma, besmeleden sonra bazı ayetleri okuma yanında salâvat getirip sevabını Hz. Peygamber'e bağışlama gibi birtakım uygulamalar yapılır. Akabinde bir niyet tutulduktan sonra tefe'ül edilecek kitaptan rastgele bir sayfa açıp o sayfadaki yazıların mahiyetine göre yapılacak işin hayır olup olmadığına dair bir işaret aranır. Kitaplardan fal bakma denebilecek tefe'ülde bulunmanın Arap, Fars ve Türk toplumunda yaygın bir âdet olduğu bilinmektedir. (Dikmen ve Çetin, 2016: 191, 194; Bilkan, 2010: 133-134)

Etnolojik bir terim olarak özellikle gayb, gelecek ve insan karakteri hakkında bilgi verme amacı taşıyan bütün esrarengiz faaliyetleri ifade eden *fal* kelimesiyle fal tutmak anlamına gelen ve genellikle gelecekle ilgili iyimser beklentileri dile getiren *tefe'ül*, câhiliye döneminde de görülmekteydi. Kehaneti ve kâhinlerin eylemlerini kesinlikle hoş karşılamayan Hz. Peygamber'in, câhiliye dönemi Arap toplumunda görülen ve kuşların adları, sesleri; hatta uçuşlarından uğursuz anlamlar çıkarma yahut çakıl taşı, nohut, bakla vb. nesnelere tefe'ülde bulunma gibi bütün fal çeşitlerini bu kapsamda değerlendirerek yasakladığı bilinmektedir. (Çelebi, 1995: 138-139)

Aşağıdaki beyitte, âşığın sadakatli olup olmadığını anlamak için eğer sevgili kendi yüzünün Mushaf'ıyla tefe'ül etse İhlâs Suresinin denk geleceği dile getirilmektedir. Beyitte *ihlâsın yapmacıksız, samîmî bağlılık, saf ve temiz sevgi* anlamlarından hareketle sevgili tarafından tefe'ülün hayra yorulacağı, âşığın sadakatli olduğunun sevgilisi tarafından anlaşılacağı ifade edilmek istenmektedir.

Yolında bilmeğe sıdkumu hüsni Mushaf'ına

Tefe'ül eyleyicek geldi Sûre-i İhlâs (G. 151/3)

[Uğrunda sadık âşık olup olmadığımı anlamak için sevgili, güzelliğinin Mushaf'ıyla tefe'ül eyleyince İhlâs Suresi çıktı.]

J. Ticaretle İlgili Kültürel Unsurlar

1. Kervanın Önünde Meşale Taşınması

Yolculukların günümüze göre daha uzun ve meşakkatli olduğu eski dönemlerde insanlar hac, ticaret, farklı yerde huzur içinde ve daha iyi şartlarda yaşama arzusu gibi farklı sebeplerle bir yerden başka bir yere göç etmişlerdir. Yolculuğun güvenli ve kolay olması için insanlar hem birbirlerine bu anlamda destek olmak hem de bir bilen tecrübesinden istifade etmek için yüklü hayvanlarıyla kafile hâlinde yani kervanlar oluşturarak göç ederlerdi. Kervanların izleyecekleri yol, konaklayacakları yer ve su bulacakları mekânların bilinmesi, çok önemliydi. Bunun için kervanlarda kervancı başı bulunurdu. Kervanlar, kışın havanın aydınlık ve daha sıcak olması sebebiyle gündüz; yazın ise gündüze nazaran havanın daha serin olması sebebiyle gece yolculuk ederlerdi. Yaz mevsiminde sıcak bölgelerde yapılan gece yolculuğu sırasında kafilenin kervanı kolay takip edebilmelerini sağlamak için kervanın önünde meşaleler yakılırdı. Böylece kervancı başı karanlıkta yolunu daha iyi görebilirdi. Kervanın en arkasındaki hayvanın boynuna da ceres/çan takılarak öndeki kervancı başının kervanın dağılmadan peşi sıra geldiğini anlaması sağlanırdı. Nitekim aşağıdaki beyitte kervancı başının hem karanlıkta önünü daha iyi görebilmesi hem de ardından gelenlerin karanlıkta yolunu şaşırıp kaybolmamalarını sağlamak için gece kervanlarının önünde meşale yakılması âdetine değinildiği görülmektedir.

Firâkı gicesi içre yol azmamağa gönül

Çerâğ-ı pertev-i hüsnî delîl-i râh yiter (G. 82/3)

[Ey gönül; sevgiliden ayrılık gecesinde yolu kaybetmemek için sevgilinin güzelliğinin parlayan meşalesi, doğru yolda olmanın işareti olarak yeter!]

2. Kumaşlara Damga Vurulması

Bir şeyin üzerine nişan ve alamet olmak üzere vurulan mühür veya işarete *damga* denir. Damga/tamga, tanınma ve aitlik bildirme amacıyla hayvanlarda; mühür, tuğra anlamlarıyla yetki ve mevkiye işaret etmek amacıyla resmî evrak ve mektuplarda; suç işleyenleri teşhir etmek için suçluların nalinlerinde ve başkaları tarafından açılmaması istenen eşyalar için gümrüklerde kullanılmıştır. Bu bağlamda yasalara uygun, güvenilir, kontrol edilmiş veya değerli olduğunu göstermek için altın, gümüş gibi para ile kumaşlarda da damgaların kullanıldığı bilinmektedir. (Öztoprak, 2010: 107; Kazan Nas, 2018: 470; Ünal, 2011:

179; Yılmaz, 2010: 121) Kumaşlardaki damgalar; kumaşın taklit olmadığını, cinsini, fiyatını ve menşeyini ifade etmek için kullanılmıştır. Üzerindeki damga, kumaşın kalitesini gösterdiği için o kumaş, değerli kabul edilirdi.

Aşağıdaki beyitlerde kumaşların damgalanması âdetine yer verildiği görülmekte ve taklit olmadığını belirterek damganın kumaşın değerli olmasının delili olduğu dile getirilmektedir.

İtûn izi şekl-i zerrîn yüzüme virdi şeref

Artururmuş her kumâşuñ nîrhını tamga meğer (G. 116/4)

[Sevgilinin mahallesinin köpeğinin izi, altın şeklini almış (sarımsı) yüzüme şeref verdi; çünkü damga, her kumaşın değerini artırır.]

Cem Sultan, başka bir beytinde mührünün değersiz bir kumaşı bile değerli hâle getireceği düşüncesi üzerinden memduhunun bozuk dünya düzenini değiştireceğini ve yaptıklarıyla dünyaya değer katacağını ifade etmektedir. Beytin hareket noktasının toplumsal hayat ve bu hayat içinde yaşayan kumaşlara damga vurulması âdeti olduğu görülmektedir.

Kalb olmaya bâzâr-ı cihân kâsid olursa

Her kalb kumâşına ki mührüñ ura tamga (K. 6/79)

[Kesat giden dünya pazarında değersiz kumaşa mührünün damgası vurulursa o (kumaş), sahte/değersiz olmaz.]

3. Kervanlarla Hediyelik Eşya Getirilmesi

Kervan; kâfile ve heyetle giden yolcular takımı; deve, katır vb. hayvanlardan oluşan dizi, katar; tüccar ve yolcu topluluğu (Tulum, 2023: 349; Şemseddin Sâmî, 2018: 896) gibi anlamlara gelir. Eskiden kara yolu ile yapılan uzun yolculuklar ve ticarî malların taşınması kervanlarla yapılırdı. Yaşanan yerde bulunmayan ürünler, kervanlar vasıtası ile tedarik edilirdi. Kervanların gelişi ve getirdikleri ürünler takip edilir, ihtiyacı olanlar, ihtiyaç duydukları ürünlerin bir kısmını kervanlar ile getirilen ürünlerden temin ederdi. Kervanlar hedefledikleri yere giderken geçtikleri farklı yerlerden de ürünler aldıkları için kervanlarda insanların ilgisini çekecek çeşit çeşit ürünler, ilaçlar, merhemler, kumaşlar, hediyelik eşyalar, kitaplar olurdu. İnsanlar kervanların gittiği, yolculuk sırasında geçtiği yerlere göre kervancılardan bir şeyler de sipariş ederlerdi. Kervanlar geldiğinde satışa çıkarılan ya da kervanlara ismarladıkları ürünleri teslim alan bazı kişiler, bu ürünleri bazen

sevdiklerine hediye ederdi. Bu sebeple siparişini bekleyen ya da hediye sözü verilen kişiler; kervanların gelmesini dört gözle beklerdi.

Aşağıdaki beyitte kervan gelmesi ile hediye alma arasında ilgi kurularak kervanlarda hediyelik eşyaların da bulunmasının bir âdet olmasına telmih yapıldığı görülmektedir. Beyitte âşığın hasta gönle sahip olması üzerinden hasta ziyaretlerine eli boş gidilmemesi âdetine gönderme yapıldığı da söylenebilir.

Hemîşe haste dile ermagân belâ getürür

Konup bu sîne-i vîrâna kârbân-ı firâk (G. 175/4)

[Bu yıkık gönle konan ayrılık kervanı, hasta gönle armağan olarak daima bela getirir.]

K. Sağlıkla İlgili Kültürel Unsurlar

1. Eşiğin Yüceliği ve Eşik Tozunun Şifa Olduğu İnanışı

Eşik, bir yapının girişinde en altta ve mekâna giren herkesin basıp geçeceği konumda bulunan bir mimarî unsur olması hasebiyle gerçekte aşığı ve hor bir mevkidir. Divan şiirinde şairler; sevgili, padişah, vezir vb. bir şahsı överken onun eşiğini göklere çıkararak söz konusu şahsın yüceliğini vurgulamaya çalışırlar. Ayakaltında bulunup üzerine basılıp geçilmesi açısından değersiz bir varlık olan toprak da eğer sevgilinin eşiğinin toprağı ise eski şiir geleneğinde yine değerli olarak kabul edilirdi. Eskiden haneler dış kapıya doğru süpürülür, biriken süprüntüler de dışarıya bırakılırdı. Eşikte biriken bu toz ve topraklar dahi sevgilinin hanesinden çıkmışsa âşiklar tarafından değerli görülmüştür.

Aşağıdaki iki beyitte sevgilinin eşik toprağının kan ağlayan âşığın gözlerine sürme olarak sürülecek kıymette görüldüğü dile getirilmektedir. Sevgilinin eşiğinin toprağı vücuttaki en değerli organlardan olan göze sürülmeye layık olarak nitelenmektedir. Eşik ve eşikteki toz toprağın değersiz, gözün ise değerli olması hasebiyle beyitte tezat yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca sevgilinin eşiğinin toprağının tozundan âşığın kanlı yaşlar akan gözlerine sürülmesi, tutiyanın güzellik vermesi yanında göze görme kuvveti ve sağlık vermek için de kullanılmasını hatıra getirerek, eski bir tedavi usulü olan göze sürme çekilmesine telmih yapıldığını da düşündürmektedir.

İrdükce işiğine anuñ lutf it iy sabâ

Kanlı gözüme çekmek için hâk-i der getir (G. 45/2)

[Ey saba, o sevgilinin eşiğine ulaştığında iyilik yapıp kanlı gözüme çekmek için kapı eşiği toprağından getir!]

Beni dūr eyleme şol hâk-i derden

Ki kanlu gözlerüme tûtüyâdur

(G. 68/7)

[(Ey sevgili) Beni kanlı gözlerim için sürme olan o kapının toprağından ayrı bırakma!]

2. Göz Sağlığı İçin Göze Sürme Çekilmesi

Farsçadan dilimize geçen *sürme* kelimesi, göz çevresini ve özellikle kirpik diplerini daha çok siyah olmak üzere farklı renklerde boyamak için kullanılan maddelerin genel adıdır. Arapçada *kuhl*, Farsçada çıktığı yerin adına izafeten *surme*⁵ adlarıyla bilinir. Arapçada sürme çekmeye *iktihâl*, sürmedanlığa *mükhüle*, sürmeyi gözlere sürerken kullanılan çubuğa *mîl*, *mirved*, *mikhel*, *mikhele* denir. Süslenmek, nazardan korunmak, gözleri kuvvetlendirmek yahut hastalıklardan veya güneş ışınlarından korunmak gibi amaçlarla eski Mısır, Roma ve Hindistan'da sürme yaygın olarak kullanılmıştır. Gözleri hastalıktan yarı kör olan Arapların ve toz vb. şeylerden gözleri hastalanmış derviş seyyâhların sürme çektikleri bilinmektedir. Görüşü artırmak, göze parlaklık vermek, göz yaşarması ve göz kanlanması gibi rahatsızlıkları gidermek için de sürme, tedavi edici ilaç olarak kullanılmaktadır. (Onay, 2009: 295, 296; Yalçın, 2010: 169; Aynacı, 2012: 41) Aşağıdaki beyitte göz sağlığı ve ağlamaktan kızaran hatta kanlanan gözlerin sıhhati için göze sürme çekilmesi âdetine değinilmiştir.

Ağlamaktan gözi kan toldı Cem'ün sıhhat için

Sürmedür çek gözine hâk-i reh-i pâyuñu gel

(G. 208/5)

[Cem'in gözleri ağlamaktan kan çanağına döndü (gözlerinin) iyileşebilmesi için gel, (sevgilinin) ayağının toprağını sürme diye gözüne çek.]

İncinin kanı temizleyerek kalbi ferahlattığına, yüzü güzelleştirdiğine ve göz hastalıklarına iyi geldiğine inanılır. İncinin geçmişte yalnızca bir süs eşyası değil, aynı zamanda gözü kuvvetlendirmesi, görüşü artırması ve göze parlaklık vermesi gibi sebeplerle sürme olarak kullanıldığı, bu maksatla deliksiz incinin dövülüp toz hâline getirildikten sonra sürmeye ilâve edildiği hem tıp kitaplarından hem de şairlerin edebî eserlerdeki ifadelerinden öğrenilmektedir. (Yeniterzi 1998: 99; Yeşilbaş, 2019: 698) Aşağıdaki

⁵ Surme, İsfahan'daki bir köyün adıdır.

beyitte göze çekilen sürme içine inci tozu katıldığına telmih yapıldığı da görülmektedir.

Havrâ gözine kuhl-ı mücevher gibi çeker

Girse eline bâbı türâbı Muhammed'ün (K. 4/ 65)

[Huriler, Hz. Muhammed'in kapısının toprağını elde edecek olsa (bu toprağı) inci (tozu katılmış) sürmesi gibi gözlerine çeker.]

3. Şerbetle Tedavi Yapılması

Şerbet, ya şeker ile kaynatılmış meyve suyundan üretilen ya da bal ile su karıştırılarak yapılan, özellikle de eğlence, mevlit ve önemli günlerde gelen misafirlere ikram edilen içecek, sıvı ilaç, suda eritilerek çorba kıvamına getirilmiş tatlı içecek gibi anlamlara gelir. (Çağbayır, 2017: 1535; Muallim Nâcî, 2021: 664) Şerbetlerin yemeklerle içilip hazmı kolaylaştırması ve özellikle sıcak havalarda soğuk içilerek rahatlatıcı olması dışında tedavi amaçlı da kullanıldığı bilinmektedir. II. Mehmed'in lalası Akşemseddin'in icadı olan kırk farklı baharatın karışımı ile hazırlanan karahindiba şerbetinin yılan sokması, ishal, obezite, kanser, kalp hastalıkları, sindirim sistemi problemleri ve göz hastalıkları gibi bazı rahatsızlıklara iyi geldiği bilinmektedir. Şerbetin bebek doğumundan sonra annenin içtiği lohusa şerbeti içindeki tarçın, zencefil, karanfil gibi baharatlar ile bebekte gaz oluşumunu önleyici, annenin sütünü artırıcı, bebek ve annenin bağışıklık sistemini güçlendirici hususiyetleri de vardır. (Kayabaşı ve Bucak, 2022: 81) Sirke ile baldan yapılan ekşi şerbet (sikencübin) safrayı söndürmek ve harareti kesmekte işe yararmış. Humma, sıtma gibi ateşli hastalıklarda nar şerbeti verilirmiş. (Onay, 2009: 455-456) Yine baş ağrısı, böbrek ağrısı, zatürre ve kuru öksürük için de menekşe şerbetinin kullanıldığı bilinmektedir. (Kemikli, 2007: 33)

Aşağıdaki beyitte hastalıkları tedavi amacıyla şerbet kullanılması âdetine telmih yapıldığı görülmektedir. Beyitte âşığın çektiği aşk derdi ve sevgilinin gözlerine meftun olması sebebiyle kaybettiği beden ve ruh sağlığının tedavisi için içilmesi gereken şerbetin sevgilinin dudakları olduğu dile getirilmektedir.

Gözlerüñ hastesidür cân ü gönül sıhhat için

Ger lebüñ virmez ise şerbet elümden ne gelür (G. 53/4)

[(Ey sevgili) Canım ve gönlüm gözlerinin hastası olmuştur. Eğer dudağın şifa için şerbet vermezse başka ne yapabilirim ki?]

4. Delilerin Zincire Vurulması

Eskiden iyileşme ihtimâli olmayan ve yaptığı eylemlerle başkalarına hatta kendilerine zarar verecek düzeydeki delilerin/akıl sağlığı yerinde olmayanların zincire vurulması bir âdetti. Aşağıdaki beyitlerde hem bu âdete hem de zincir vurulmanın delilikte aşırı seviyenin bir göstergesi olmasına değinildiği görülmektedir.

Delürüp kaddüñe öykündüğü'çün
Takar su servüñ ayağına zencîr (G. 102/4)
[Delirip boyuna öykündüğü için su, servin ayağına zincir takar.]

Boynuma tak leyli zülfüñi didüm
Güldi didi bu igen mecnûn değül (G. 194/2)
[(Ey sevgili) Gece renkli saçını boynuma dola dedim, gülüp (benim için) bu çok fazla mecnun olmamış, dedi.]

L. Ölüm, Yas, Dua, Şikayet veya Dert Gibi Durumlarla İle İlgili Kültürel Unsurlar

1. Ölünün Kefeni veya Tabutunun Buhurlanması

En eski medeniyetlerden itibaren hemen bütün tek ve çok tanrılı dinlerde, dinî ve sihrî törenlerde ateşe güzel kokulu maddeler atmak veya mayi serpmek önemli görülmüş ve icra edilmiştir. Ele geçen arkeolojik buluntu ve yazılı belgelerden Çin, Hint, İran, Mısır, Mezopotamya, Anadolu, Yunan, Roma, Aztek ve İnka gibi eski medeniyetlerin hepsinde tütsü yakmanın manevî temizlenme ve tanrıya yaklaşma aracı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Aynı zamanda tütsünün meleklerle iyi ruhları tütsü çevresine toplarken güzel şeylerden hoşlanmayan şeytanlarla kötü ruhları da kaçırdığına inanılmıştır. Bu inanışa göre tütsülenen yer ve kişiler kötülüklerden uzak tutulup iyiliklere yaklaştırılmış, böylece manen temizlenmiş olmaktadır. İslâmiyet'te ibadet sırasında bir buhur yakma geleneği yoktur. Ancak güzel kokuyu çok seven, devamlı surette kokulu yağ kullanarak bunu ashabına da tavsiye eden ve kızı Zeyneb'in vefatında naaşının birkaç defa sidr ile yıkanıp sonuncu suyuna kâfur katılmasını isteyen Hz. Peygamber'in ibadet maksadıyla değil fakat güzel kokması için bazen mescidlerde buhur yakılmasını istediği de bilinmektedir. (Erdem, 1992: 383)

Eski devirlerde ölünün yıkandığı suyun, kefeninin ve tabutunun da bazı güzel kokulu maddelerle buhurlandığı bilinmektedir. Aşağıdaki

beyitte ölünün taşındığı tabutun buhurlanması âdetine telmih yapıldığı görülmektedir.

Zülfüñ hevâsına ölenüñ 'ûd imiş diyü
Tâbûtı tahtasını melekler buhûr ider (G. 112/2)
[Zülfünün arzusu yolunda ölenin tabutunun tahtasını öddür diyerek
melekler, (sevginin saçıyla) buhur eder.]

2. Kerbelâ İçin Yas Tutulması

Kimi âşıklar cezbeye kapıldıkları bazı zamanlarda yaka paça yırtmak, sinelerini yumruk ya da taşla dövmek gibi bazı tavırlar içine girmişlerdir. Bu durum aslında âşığın kendine zarar verdiğini dahi görmeyecek ve acıyı hissetmeyecek kadar kendisinden geçmesi ile ilişkilendirilebilir. Böyle anlarda kesici bir nesne ile vücutta düz uzun çizgi şeklinde kesikler açmaya elif harfinin yazılışına benzediği için *elif çekmek* ya da *şerha çekmek* denir.

Hz. Peygamber'in torunu, cennet gençlerinin de efendisi olan Hz. Hüseyin ve yakınlarından yetmiş kadar kişinin Bağdat'ın yaklaşık 100 km güneybatısındaki Kerbela'da dört bin kadar Emevî tarafından susuz bırakılarak şehit edildikleri *Kerbela Hadisesi*, İslam tarihinde yaşanmış Müslümanları derinden üzen, acı verici bir olaydır. İslâm coğrafyasının çeşitli beldelerinde özellikle bu elim hadisenin yaşandığı 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) günü bilhassa Şiî ve Caferî çevrelerde *tâziye* ve *şebih* adlarıyla çeşitli anma törenleri düzenlenir. Özellikle Şiîler arasından bazı kişiler bugün Hz. Hüseyin ve beraberindekilere reva görülen üstlerindeki kızgın güneş ve altlarındaki yanan çöl kumları arasında susuz bırakılarak şehit edilmelerini anmak ve daha da önemlisi yaşanan acıları anlamak ve hissetmek için karalara bürünerek, ağlayıp dillerinden ağıtlar dökülürken vücutlarını zincirlerle dövmek ya da vücutlarına kesikler atmak gibi hareketlerde bulunurlar. Böyle yaparak bu acılı olayın yasını tutarlar. Aşağıdaki beyitte özellikle 10 Muharrem'de yapılan anma törenlerine, bu törenler esnasında bazı kişilerin vücutlarına *şerha çekme* âdetine değinildiği görülmektedir.

Didüm ki şerha neden çekdi sîneme gamzeñ
Kaşuñ hilâli didi kim bu ay muharremdür (G. 113/4)
[Gamzen neden sineme şerha çekti, dedim. (Sevginin) Kaşının hilâli; bu ay muharremdir, dedi.]

3. Başa Toprak Konması

Yerleşik hayata geçişin önemli unsurlarından biri olan *toprak*, eski dönemlerde birçok kalıp ifadede yer alarak çeşitli durumları anlatmak için kullanılmıştır. Bunlardan biri de *başa toprak saçmak/savurmak* ifadesidir. Başa toprak saçmak, ölü defnedilirken yahut definden sonra ölünün yakınlarının mezar toprağını kendi başlarına savurmak suretiyle üzüntülerini gösterdikleri bir âdettir. Kaynağını bir âdetten alan ve Fars edebiyatında da rastlanan bu durum, zaman içerisinde bilhassa Türk edebiyatında anlam genişlemesine uğrayarak deyimleşmiştir. (Yılmaz, 2013: 337-338)

Aşağıdaki beyitte *baş a toprak koymak* deyiminin üzüntü, keder, pişmanlık ifade ederek baş a toprak saçmak/savurmak anlamına paralel bir anlamda ve ardında yatan âdeti çağrıştıracak şekilde kullanıldığı görülmektedir. Beyitte ayrıca siyah renkli olma açısından sevgilinin ayva tüyelerine kendini benzeten *hattın (yazı)* sevgilinin ayva tüyelerinin gölgesinde kaldığını fark ederek yaşadığı mahcubiyetin üzüntüsüyle başına toprak koyduğu dile getirilmiştir. Eskiden mürekkeplerin sayfada dağılmadan ve diğer sayfalara bulaşmadan kurumması için rîg/rîh denen ince toz/kum serpilmesi âdetine telmih yapıldığı da dikkati çekmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bk. Demirkazık, 2012: 99)

Hattuñ misâliyam diyeli bildi cürmini

Yüz karasıyla başına toprak koyar hat (G. 155/3)

[Hat/yazı (kendini sevgilinin ayva tüyelerine benzetmekle) ne büyük hata yaptığını görüp büyük bir utançla başına toprak koyar.]

4. Dua, Şikâyet ya da Beddua Niyetiyle Başın Açılması

İslâm inancı ve Osmanlı geleneği içerisinde erkeklerin de başlarının sarık, takke veya külah benzeri başlıklarla örtülü olması, büyük bir dikkatle uygulanmış bir âdet olmakla birlikte dua etmek gibi bazı istisnaî durumlarda erkeklerin başlarını açtığı da olurdu. Dua ederken baş açma âdetinin aynı zamanda beddua, ilenme, acizlik/çaresizlik veya şikâyet manasını kazandığı da bazı tarihî kaynaklardan hareketle öğrenilmektedir. Söz gelimi 1394-1427 yılları arasında Anadolu, Mısır, Türkistan, İdil-Ural bölgesi ve Sibiryayı dolaşan Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)* adlı eserinde dolaştığı bölgelerde karşılaştığı Müslümanların başlarını sürekli örttükleri, başlarını ancak baba, anne, arkadaş cenazesinde ya da davacı oldukları bir kişinin önüne şapkalarını çıkarıp fırlatma âdeti

sırasında açtıklarından bahsetmektedir. (Schiltberger, 1997: 160-161; Yılmaz, 2013: 341)

Ahmet Talat Onay da *baş açma* ile ilgili olarak yağmur yağması için yapılan duada olduğu gibi bazı zamanlarda yapılan dualarda başın açılarak dua edilmesinin duanın kabul olacağına dair inanıştan kaynaklandığını dile getirir. Anadolu'da bir zulme uğramış kişilerin baş açık beddualarda bulduklarına çok rastlandığını, baş açık olarak yapılan dua ya da bedduaların yüksek sesle yapıldığını da belirtir. (Onay, 2009: 87) Aşağıdaki beyitte sevgisini bilip de bilmezden gelerek bir anlamda âşiğa zulümde bulunan sevgiliye âşiğın baş açarak şikâyetle bulunması, baş açarak dua/bedduada bulunma veya acizlik/çaresizlik ifadesi olan *baş açma* âdetini akla getirmektedir.

Niçe bir pinhân yanam ol bilüben bilmezlene

Baş açup râzum öninde âşikâr itsem gerek (G. 184/3)

[Hayli zamandır gizlice yandığımı o (sevgili) bilmesine rağmen bilmezlikten gelir; bu sebeple baş açarak sırrımı (derdimi) yüzüne söylesem iyi olacak.]

5. Bir Acının Yeni Bir Acıyla Unutulacağı İnanışı

Kötü, olumsuz bir durum yaşayan ve dertlenen insan, bu esnada başka bir dert yaşarsa önceki acı, eski güçlü hâlini genellikle kaybeder. Bazen bir acıyı yenebilmek için başka bir acıyı yaşamak gerektiğine inanılır ki bu inanış "*Acı acıyı, su sancıyı keser.*" atasözünde ifade edilmiştir. Bu duruma sonraki acıya yoğunlaşan zihnin önceki acıya eskisi kadar yoğunlaşmamasının sebep olduğu düşünülebilir. Özellikle aşk söz konusu olduğunda âşiğın dertli, çaresiz ve acıklı hâlini görenler; âşiğa "*Çivi, çiviği söker.*" diyerek başka bir aşka yelken açmasını da önerirler ki beyitte bu durum da akla gelmektedir. Beyitte *zahm-ı tîr* ve *dâğ-ı sine* ifadeleriyle özellikle kesik yaralarına tedavi için çeşitli bitkilerden yapılan merhemler sürülmesi, bu tür yaralara son çare olarak yaranın dağlanması âdetine de telmih olduğunu düşündürmektedir.

Devâ-yı tâze kühen dâğa çâredür dirler

Ki zahm-ı tîrûn urur dâğ-ı sîneme merhem (G. 211/4)

[Eski yaraya taze ilacın çare olacağını söylerler (gerçekten de senin) okunun yarası, sinemdeki yaraya merhem oldu.]

6. Ka'be Örtüsünün Kefen Yapılması

Mekke şehrinde, Mescid-i Harâm'ın ortasında küp şeklindeki bir yapı olan İslâm'ın kiblesi Ka'be'den Kur'an-ı Kerim'de *insanlar için kurulan ilk ibadet evi, âlemlere hidayet ve bereket kaynağı* olarak bahsedilir. (Bk. Âl-i İmrân 3/96) Burası, ilk defa ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı ihtilafli olmakla birlikte çeşitli sebeplerle yıkılan, farklı kişilerce yeniden yapılan bir ibadet yeridir. Ka'be üstündeki örtünün ilk defa ne zaman ve kimin tarafından örtülmeye başlandığı ile ilgili de farklı rivayetler bulunmakla birlikte (Hz. İsmâil, eski Yemen krallarından Es'ad Ebû Kerb veya Adnan vb.) cahiliye devrinden itibaren Ka'be örtüsünün bulunduğu bilinmektedir.

İslâmî devirde örtü; halife, önemli bir hükümdar veya Mekke valisi tarafından yaptırılırdı. İlk yaptırılanlar Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'dır. Muâviye halife olunca örtü sayısını ikiye çıkardı. Bunlardan biri Hz. Ömer'den beri Mısır'da yaptırılan beyaz (Kabatî) örtü, diğeri de kendisinin ihdas ettiği kırmızı ipek örtü idi. Hz. Peygamber'den itibaren 10 Muharrem âşûra günü kırmızı örtü, 27 Ramazan'da beyaz örtü örtülürdü. Ka'be örtüsü ekseriyetle Mısır'da yapılırdı. 1517 yılında Mısır'ın fethi ile Ka'be örtüsünün yaptırılması görevi Osmanlı padişahlarına geçti. Yavuz Sultân Selim, Ka'be örtüsünün eskiden olduğu gibi Mısır'da yapılması uygulamasını değiştirmede. Kanûnî Sultân Süleymân'dan itibaren Ka'be'nin dış örtüsü Mısır'da, iç örtüsü İstanbul'da hazırlanmaya başlandı. III. Ahmed'den itibaren de örtülerin tamamen İstanbul'da dokunup gönderilmesi bir âdet oldu. İç örtü İstanbul'dan son olarak 1861'de, tahta çıkışı münasebetiyle Sultân Abdülaziz tarafından gönderildi ve bu örtü 1943 yılına kadar kullanıldı.

Her yıl gerçekleşen Ka'be örtüsünün değiştirilmesi için İstanbul'dan sürre alayı gönderilmesi, Osmanlı sosyal hayatında önemli bir gelenektir. Yenisi örtüldükten sonra çıkarılan eski örtü; İstanbul'a getirilerek parçaları başta devlet adamları olmak üzere eşrafa dağıtılır, bir kısmı da camilerde teberrükât eşyası olarak muhafaza edilirdi. Ka'be örtüsü parçaları günümüzde de Topkapı Sarayı Hırka-ı Saâdet Dairesi'nde, Edirne Eski Cami, Üsküdar Yenicami, Bursa Muradiye ve Ulucami gibi bazı camilerde; III. Ahmed, II. Osman, III. Osman, IV. Murad ve III. Mehmed'in sandukaları üzerinde bulunmaktadır. Önemli kişilerin sandukalarına pûşide olarak Ka'be örtüsü parçalarından örtülmesi yanında bazen kefenlemede de kullanılırdı. (Uzun, 2001: 18; Ünal, 2001: 25)

Aşağıdaki beyitte *perde-i beytü'l-mutahhar* ifadesi ile Ka'be'nin örtüsü kastedilmektedir. Beyitte din ya da devlet büyüklerinin Ka'be örtüsünden bir parça ile kefenlenerek defnedilmeleri âdetine telmih yapıldığı görülmektedir. Beyitte dolaylı olarak her yıl Ka'be örtüsünün değişmesi âdetine ve Ka'be örtüsünün kefenle irtibatlandırılmasından hareketle de bir zamanlar Ka'be örtüsünün beyaz olmasına değinildiği de akla gelebilir.

Cân virüpdür zülf-i müşgînüñ hevâsı ile Cem
Perde-i Beytü'l Mutahhar'dan kılıñ aña kefen (G. 236/5)
[Cem, sevgilinin misk kokulu saçının arzusuyla ölmüştür. Ona Kabe'nin örtüsünden kefen yapın.]

7. Aşk Uğruna Ölenlerin Şehit Olduğu İnanışı

Eski şiirde aşk, şairlerin ana mevzusudur. Her ne kadar *âşık-ma'şûk-rakîb* üçlüsünden biri olmasına rağmen aşkın tüm ızdırabını çeken ve her hâlini derinliğine yaşayan aslında tek başına âşıktır. Âşığın hicrana düştüğü durum, onu ölüme kadar götürecektir bir hâle dönüşebilir. Zaten âşığın âşıklık iddiasını delillendirmek uğruna yapması gereken ilk şey de sevdiği için gözünü bile kırpmadan can verebilmesidir. Âşık, aşkın bazı hâllerine de riayet etmelidir. Bunların başında da aşkın mahremiyetine sadakat gelir.

Âşıkların aşklarını saklı tutmaları, sevdiklerinin adlarını dile düşürmek istememelerinden kaynaklandığı gibi özellikle de Hz. Peygamber'e dayandırılan bir hadiste "*Âşık olup da aşkını gizlemekle beraber iffetini muhafaza ederek ölen, şehittir.*" şeklinde belirtilen müjdeye mazhar olmak istemelerinden kaynaklandığı düşünülebilir. Divan şairleri, bu hadise ya da bu hadisten mülhem mülhazalara şiirlerinde sıklıkla yer verirler. Özellikle tasavvufî bazı şiirlerdeki *şehid-i aşk* ifadesi ile Hallâc-ı Mansûr ve Nesîmî gibi hakikî aşk uğruna canlarından geçenler akla getirilerek onların menkıbelerine telmih yapılır.⁶ Nitekim aşağıdaki beyitlerde yukarıda zikredilen hadisten mülhem olarak aşkın mahremiyetine ve iffetine sadakatli olup aşkı uğruna ölenlerin şehit olacağı inancına telmih yapıldığı görülmektedir.

⁶ Hadisin sıhhati konusu, tartışmalı olsa da divan şiirinde şairlerce hadise itibar edildiği görülmektedir. (Geniş bilgi için bk. Şentürk, 2016: I/392; Şakar, 2021: 729; Dağlar, 2018: 30-31)

Gam-ı 'aşkuñla Cem eğer vire cân
Kabri üstine yaz sa'îd ü şehîd (G. 37/5)
[(Ey sevgili) Cem, eğer aşkının derdiyle can verirse mezar taşına mutlu
ve şehit yaz.]

Nigârûñ yolına baş oynayanlar
Şehîd anlar durur itmeñ gümânı (G. 306/4)
[Sevgilinin uğrunda canından geçenler (var ya) onlar, şehittir; (bundan)
hiç şüphe etmeyin!]

Sonuç

Cem Sultân Divanı'ndan hareketle şairlerin toplumsal hayatta gördükleri, duydukları ya da şahit oldukları âdet, gelenek, görenek, inanç, inanış gibi kültür öğelerini bazen bir benzetme, bazen karşılaştırma, bazen somutlaştırma yaparken kullandıkları, dolayısıyla şairin hareket noktasının gözlemleri ve bizatihi yaşanan hayatın gerçekleri olduğu görülmektedir.

Çalışmada üzerinde durulan *ele kına yakmak, velilerin keramet gösterebileceklerine inanma, Hacerülesved'e karşı edilen duaların makbul olacağı, kurban kanının alna sürülmesi* gibi kültürel unsurların bugün de bazı yerlerde aynen yaşatıldığı gözlenmektedir. Zamanın ruhuna uymayan ve devrin şartlarının gerisinde kalan *Kabe'de sabaha kadar kandil yakılması, delilerin zincire vurulması* gibi kültürel unsurların ise istisnai bazı zaruretlar haricinde terk edildiği söylenebilir. Bununla birlikte asayiş için icra edilen *asesliğin gece bekçiliğine dönüşmesi, hilat giydirmenin yargı mensupları ve akademide olduğu gibi bazı mesleklere atanma veya yükselme nişanesi olarak yapılan cübbe giyme törenlerine dönüştürülerek amaç, mahiyet ya da uygulanma usulü değiştirilerek yaşatıldığı da gözlenmektedir.*

Deyimleşerek metinlerde rastlanan ve bugün de deyim olarak kullanılan *başa toprak koymak/saçmak* gibi bazı kalıp ifadelerin altında bir âdetin yattığı görülmüştür. Aynı şekilde *gariplerin mezarına meleklerin dua ettiği, Nil ve Aras'ın kaynağının cennet olduğu* gibi batıl olduğu düşünölen bazı inanışların dinî kaynaklarla ilişkilendirilebileceği düşünölmektedir.

Tespit edilen kültürel unsurların niceliğinden ve niteliğinden hareketle Cem Sultân'ın döneminin halk kültürüne hâkim bir şair olduğu söylenebilir. Nitekim divanı üzerinde yapılan bu çalışma ile tespit edilen âdet, gelenek, görenek, inanç ve inanışı ihtiva eden unsurlarıyla Cem Sultân Divanı'nun halk kültürü araştırmaları için zengin bir malzeme ihtiva ettiği görölmüştür.

Kaynakça

- Abdulkadiroğlu, Abdulkerim (1997), *Kültürümüzden Esintiler*, Akademi Kitabevi, Ankara, 1997.
- Ali Nazîmâ ve Faik Reşad (2005) *Mükemmel Osmanlı Lûgatı*, (haz. Necat Birinci, Kâzım Yetiş ve Fatih Andı), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Altuntaş ve Şahin, (2012) *Kur'an-ı Kerim ve Meâli*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Atalay, Besim (1999) *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. 3, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aynacı, Mihrican (2012) "Divan Şiirinde Geçen Göz Hastalıklarının Klâsik Dönem Tıp Metinleri Ekseninde Değerlendirilmesi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 9, s. 29-48. <http://dx.doi.org/10.15247/dev.92>.
- Ayverdi, İlhan (2011) *Kubbealtı Lûgatı Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. 3, İstanbul: Kubbealtı.
- Batıslam, Hanife Dilek (2017) "XV. Yüzyıl Divan Şiirinde Halk Kültürü", *Divan Edebiyatında Halk Kültürünün İzleri*, Ankara: Ürün Yayınları, s. 101-111.
- Bayram, Yavuz (2007), "Klasik Türk Şiirinde Duyguların Dili: Çiçekler", *Turkish Studies*, C. 2, S. 4, s. 209-219. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.169>.
- Bikkul, Ahat Ural (1961) "Topkapı Sarayı Müzesindeki Türk Kılıçları Üzerine Bir İnceleme", *Türk Etnografya Dergisi*, S. 55, s. 20-28.
- Bilkan, Ali Fuat (2010), "Tefeül ile Ad Verme Geleneği ve Emir Timur'un Adı", *Millî Folklor*, S. 85, s. 133-137.
- Cem Sultan'ın Türkçe Divanı-Sözlük* (1981) C.1-2-3., İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Cem Sultan'ın Türkçe Divanı* (2013) (haz. Halil Ersoylu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çağbayır, Yaşar (2007) *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı*, C. 1-5, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Çağbayır, Yaşar (2017), *Arap Asıllı Türk Alfabesiyle Yazılmış Türkçenin Söz Varlığı Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Çağrıcı, Mustafa (1994), "Dua", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, TDV Yayınları, İstanbul, s. 536-539.

- Çelebi, İlyas (1995), "Fal", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, TDV Yayınları, İstanbul, s. 138-139.
- Çolak, Ali (2012) *Kur'ân ve Hadislere Göre Melek*, Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Dağlar, Abdülkadir (2018), Şehit Kanı Aşk Taşı: La'l, *Türk Dili*, S. 797, s. 30-35.
- Demirkazık, H. İbrahim (2012) "Emrî Divanı'nda Âdetler ve Gelenekler", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 9, s. 49-110. <http://dx.doi.org/10.15247/dev.93>.
- Djevad, Ahmed (1974), *Yabancılara Göre Eski Türkler*, İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Dikmen Melek ve Çetin Kamile (2016), "Klâsik Türk Edebiyatında Tefe'ül Geleneği ve Kitap Falının Şiire Yansıması", *The Journal of Social Science*, S. 49, s. 191-204.
- Eflatun, Muvaffak (2023), "Klasik Türk Şiirinde Türk Mitolojisinin İzleri: Yada ve Galebe Taşı Örnekleri", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 3, s. 570-601.
- Gölen, Zafer, 1267 (1851) "Cizye Nizâm-nâmesi", *Belgeler*, S. 24, s. 42-51.
- Gündüz, Turgay (2002), "İslâm Eğitim Sisteminde Gençlik Dönemi Din ve Ahlâk Eğitimi", Uludağ Üniversitesi SBE, yayınlanmamış doktora tezi, Bursa.
- Haksever, Halil İbrahim (2024) "Kur'ân-ı Kerim'den Divan Şiirine Yansıyan Yorumlar", *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 22, s. 185-196.
- Hançerlioğlu, Orhan (1994) *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erdem, Sargon (1992), "Buhur", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, TDV Yayınları, İstanbul, s. 383-384.
- İbrahim Cûdî Efendi (2006), *Lügat-ı Cûdî*, (haz. İsmail Parlatır vd.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnan, Abdülkadir (1986) *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İpşirli, Mehmet (2008), "Sah", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul, s. 490-491.
- Kanar, Mehmet (2000), *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Deniz Kitabevi.
- Karagöz, İsmail (2017) "Nûr-Münîr", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Kartal, Ahmet (2019), "Klasik Türk Şiirinde Misk", Osmanlı Edebi Metinlerinin Anlam Dünyası Sempozyumu Bilecik/12-13 Mayıs 2017, s. 9-44.
- Kaya, Bayram Ali (2018) "Bu Şiirde Hayat Var (Osmanlı'nın Sosyal, Kültürel ve Gündelik Hayatından Şiirine Yansıyan Kareler)", *Sosyal Bilimlerle Çağı Yorumlamak-II* (ed. Muzaffer Elmas vd.), İstanbul: Mahya Yayıncılık, s. 339-368.
- Kayabaşı Ayşe ve Bucak Turgay (2022), "Şerbetlerin Türk Mutfak Kültüründeki Yeri ve Öneme Dair Bir Araştırma", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12(1), s. 71-96.
- Kayhan, Veli (2006), Vakf ve İbtidâ ve Kur'an Tefsirindeki Yeri, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S: 2, s. 293-336.
- Kazan Nas, Şevkiye (2018), "Eski Türklerden Gelen Bir İmza Geleneği: Klâsik Türk Şiirinde Damga", *Divanlar Arasında Bir Ömür Prof. Dr. Ahmet Mermer Armağanı* (ed. Neslihan Koç Keskin ve Muvaffak Eflatun), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kemikli, Bilal (2007), Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, s. 19-36.
- Koç Keskin Neslihan (2018), 17. Yüzyıl Divan Şiirinde Osmanlı Sosyal Hayatın İzleri, C.2, Ankara: Kurgan Edebiyat
- Koçu, Reşad Ekrem ve Akbay Mehmed Ali (1959), *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi.
- Koçu Reşad Ekrem ve Akbay Mehmed Ali (1963), *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi.
- Köprülü, Orhan F. (1981) *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Mantran, Robert (1991) 16.-17. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul: Eren Yayıncılık
- Muallim Nâcî (2021), *Lügat-ı Nâcî* (haz. Ahmet Kartal), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî (1999), *Tuhfe-i Murâdî* (haz. Mustafa Arğunşah), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Mütercim Âsım Efendi (2009), *Burhân-ı Katı*, (haz. Mürsel Öztürk ve Derya Örs), İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Onay, Ahmet Talat (2009), *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, İstanbul: H Yayınları.

- Öğüt, Salim (1996), "Hacerülesved", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul, s. 433-435.
- Öğüt, Salim (2000) "İhram", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, TDV Yayınları, İstanbul, s. 539-542.
- Örnek, Sedat Veyis (2000) *Türk Halk Bilimi*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Özkan, Ömer (2007), *Divan Şiirinin Penceresinden Osmanlı Toplum Hayatı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Öztoprak, Nihat (2010), "Divan Şiirinde Giyim Kuşam Üzerine Bir Deneme", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 4., s. 103-154.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Pala, İskender (2015), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Püsküllüoğlu, Ali (1995) *Türkçe Sözlük*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Schiltberger, Johannes (1997) *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)* (çev. Turgut Akpınar), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Serin, Muhittin (2020) "Mushaf/Hat", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara, s. 248-254.
- Şakar, Mehmet (2021), "Kim Âşık Olur da Aşkıyı Gizler, İffetli Davranır ve Bu Sebepden Ölürsen Şehit Olarak Ölür Hadisinin Sıhhati ile İlgili Görüşler ve Değerlendirilmesi", *Marifetname Dergisi*, S. 8/2, s. 729-755. <https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1006080>.
- Şemseddin Sâmî (2018), *Kâmûs-ı Türkî (Latin Harfleriyle)* (haz. Raşid Gündoğdu vd.), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Şener, Mehmet (2020), "Mültezem", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, İstanbul, s. 551-552.
- Şentürk, Ahmet Atillâ (2016), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, C. 1, İstanbul: Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi (OSEDAM).
- Şentürk, Ahmet Atillâ (2017), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, C. 2, İstanbul: Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi (OSEDAM).
- Şentürk, Ahmet Atillâ (2020), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, C. 4, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Soğukoğlu, Fehmi (2018), "Kıyâmetin Büyük Alâmetlerinin Tespiti ve Sıralaması", *İKSAD 2. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi 22-25 Kasım 2018*, Gaziantep 2018.

- Sûdî-i Bosnevî (2020), *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız* (haz.İbrahim Kaya), C. 1, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Taberî (Ebû Cafer Muhammed Bin Ceri'üt Taberî) (2007) *Tarih-i Taberî*, (ter. M. Faruk Gürtuna), C. 1-2, İstanbul: Sağlam Yayınları.
- Tanrıbuyurdu Gülçin (2016), Klâsik Türk Şiirinde Bir Sembol Dili Olarak "Kına", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.1, s. 102-115.
- Tarlan, Ali Nihad (1998) *Fuzûlî Divanı Şerhi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tolasa, Harun (2001), *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Toven, Mehmet Bahaettin (2023) *Yeni Türkçe Lügat*, (haz. Abdülkadir Hayber), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tuğlacı, Pars (1971) *Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, C. 1, İstanbul: Pars Yayınevi.
- Tulum, Mertol (2023) *Arapça ve Farsça'da Osmanlı Türkçesi'ne Alıntılar Sözlüğü*, İstanbul: Ketebe Yayınevi.
- Tuncel, Metin (1991) "Aras", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul, s. 332-335.
- Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü Sosyal Bilimler (2011) Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA)
- Uludağ, Süleyman (2007) "Nur", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, TDV Yayınları, İstanbul, s. 244-245.
- Uludağ, Süleyman (2022) "Keramet", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara, s. 265-268.
- Uzun, Mustafa İsmet (1996), "Fırat", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, TDV Yayınları, İstanbul, s. 33-34.
- Uzun, Mustafa İsmet (2001) "Kâbe", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul, s. 23-26
- Ünal, Mehmet Ali (2011), *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Ünal, Sadettin (2001) "Kâbe", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul, s. 14-21.
- Yalçın, İsmail (2010), "Sürme", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul, s. 169-170.
- Yavuz, Yusuf Şevki (2022), "Kıyamet Alâmetleri", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, İstanbul, s. 522-524.

- Yeni Rehber Ansiklopedisi* (1994) C.16, İstanbul: Türkiye Gazetesi
- Yeniterzi, Emine (1998) "Divan Şiirinde Sağlık ve Hastalıkla İlgili Bazı Hususlar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, s. 87-103.
- Yeni Türk Ansiklopedisi* (1985) C.1-12, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yeşilbağ, Semih (2019) "Muhibbî Divanı'nda Değerli Taşlar", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 22, s. 689-712.
<http://dx.doi.org/10.15247/dev.2626>.
- Yeşilbağ, Semih (2021) "Klasik Türk Şiirinde Yağmurla İlgili Tasavvurlar", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24, s. 807-853. <https://doi.org/10.29000/rumelide.995450>.
- Yeşilbağ, Semih (2023) *Klasik Türk Şiirinde Dağlar*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, Nimet (2008), *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Yıldırım, Nuran (2012) "Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Ağız-Diş Bakımı ve Ürünleri", *Lokman Hekim Journal*, S. 2(3), s. 35-50.
- Yılmaz, Fehmi (2010), *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Gökkuşbe Yayınları.
- Yılmaz, Ozan (2013) "Gelenekten Deyişe" Klasik Türk ve Fars Edebiyatlarının Ortak İfade Biçimlerinden "Başa Toprak Saçmak", *Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 336-350.
- Yücel, İrfan (1998) "Hilâl", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, TDV Yayınları, İstanbul, s. 1-11.